

Burgerschapsonderwijs in het islamitisch basisonderwijs

Door Sonny Spek (s1066458)

Scriptie ter verkrijgen van de graad “Master of arts” in de theologie en
religiewetenschappen Radboud Universiteit Nijmegen’

Naam: Sonny Spek E-mail: sonny.spek@ru.nl Docent: Karin van Nieuwkerk Woorden: 19525	Studentnummer: S1066458 Vak: Thesis Datum: 7-6-2023
---	--

Hierbij verklaar en verzeker ik, Sonny Spek, dat deze scriptie zelfstandig door mij is opgesteld, dat geen andere bronnen en hulpmiddelen zijn gebruikt dan die door mij zijn vermeld en dat de passages in het werk waarvan de woordelijke inhoud of betekenis uit andere werken – ook elektronische media – is genomen door bronvermelding als ontlening kenbaar gemaakt worden.

Samenvatting

In het onderzoek *Burgerschapsonderwijs in het islamitisch basisonderwijs* doe ik onderzoek naar het burgerschapsonderwijs op islamitische basisscholen. De directe aanleiding om dit te onderzoeken is de aangenomen wetswijziging van het kabinet om de burgerschapsopdracht van de basisscholen aan te scherpen. Aan de hand van de identiteitsverklaringen van de verschillende scholengemeenschappen en de schoolgidsen van verschillende islamitische basisscholen heb ik bekeken of en eventueel op welke manier het burgerschapsonderwijs een plek heeft gekregen. Er zal worden geconcludeerd dat het burgerschapsonderwijs op elke islamitische basisschool een plek heeft gekregen, maar de inhoud van het burgerschapsonderwijs verschilt. Er zijn scholen die hier al een zeer concrete invulling aan hebben gegeven, maar er zijn ook scholen die het burgerschapsonderwijs nog moeten uitwerken.

Voorwoord

Toen ik in september 2020 aan de Radboud Universiteit begon was dit middenin de coronacrisis. Geen fysieke lessen, digitale ondersteuning en relatief veel lesuitval waren het gevolg. Desondanks heb ik mij altijd erg welkom gevoeld in Nijmegen. Het is een warme universiteit met een goed lesaanbod en voldoende aandacht voor de individuele student. Dit is tegenwoordig geen vanzelfsprekendheid. Ik wil iedereen, medestudenten en docenten, bedanken die dit mogelijk heeft gemaakt. Daarnaast wil ik mijn scriptiebegeleidster Karin van Nieuwkerk hartelijk bedanken voor alle Zoomsessies en terugkoppelingen om mijn scriptie te verbeteren. Toen ik door de gemeenteraadsverkiezingen in 2022 plotseling een jaar afwezig moest zijn vanwege mijn nieuwe functie als wethouder in de gemeente Katwijk was dit voor mijn begeleidster geen probleem. Ik heb het ontzettend gewaardeerd dat ik de tijd heb gekregen om alles op een rij te zetten, rustig in te kunnen werken en na een jaar alsnog aan de slag te gaan met mijn scriptie. Als laatste wil ik mijn vrienden, familie, collega's in het college van B&W en mijn fractiegenoten van DURF bedanken voor alle steun en motivering om alsnog aan de slag te gaan met het afronden van mijn studie aan de Radboud Universiteit. In het bijzonder wil ik mijn vriendin Eloïse daar voor bedanken. Zonder haar vorig jaar te hebben ontmoet en sinds een aantal maanden samen te zijn was dit bij voorbaat niet gelukt. Ik hoop na het afronden van mijn studie weer meer tijd aan mijn omgeving te kunnen besteden. Daar kijk ik ontzettend naar uit.

Inhoudsopgave

Samenvatting	3
Voorwoord	4
Inleiding	6
Methode	10
Hoofdstuk 1: Burgerschap en burgerschapsonderwijs.....	14
Hoofdstuk 2: De ontwikkeling van het islamitische basisonderwijs	28
Hoofdstuk 3: De wetwijziging voor het burgerschapsonderwijs	32
Hoofdstuk 4: Burgerschapsonderwijs op islamitische basisscholen in Nederland	41
Conclusie	60

Inleiding

De vrijheid van onderwijs staat onder druk.¹ De afgelopen jaren is de discussie over de vrijheid van onderwijs en in het bijzonder artikel 23 van de Grondwet door meerdere maatschappelijke organisaties en politieke partijen aangezwengeld.² De manier waarop het voortgezet en primair onderwijs is georganiseerd zorgt bij de kritische politieke partijen voor ongemak. Is er wel voldoende sturing op het curriculum? Is de onderwijskwaliteit in het bijzonder onderwijs gewaarborgd?³ Op welke manier wordt burgerschapsvorming ingebed in het voortgezet en primair onderwijs? In de discussie rond de kwaliteit van onderwijs, de vrijheid van onderwijs en het aanbieden van lessen rond goed burgerschap komt ook het islamitisch voortgezet en primair onderwijs regelmatig naar voren. In 2022 werden van de zestien landelijke aanvragen in het voortgezet onderwijs er dit jaar slechts twee goedgekeurd door het ministerie. Alle vijf initiatieven voor een nieuwe islamitische middelbare school zijn afgewezen vanwege bezwaren van de Onderwijsinspectie over de plannen voor de lessen burgerschap. De aanvraag voor een islamitische basisschool in Amsterdam werd op basis van de plannen wel goedgekeurd.⁴ In 2019 raakte het Cornelius Haga Lyceum in opspraak door een rapport van de onderwijsinspectie waarin onder meer stond dat de school leerlingen de waarden van de democratie en de rechtsstaat niet bijbrengt.⁵ Het was onder andere aanleiding voor diverse Kamerleden om vragen aan het kabinet te stellen

¹ “D66 wil ‘evolutie’ van artikel 23 om lhbt-scholieren te beschermen, ChristenUnie wil er niets van weten”, 30 september 2021. Geraadpleegd 5 maart 2023. <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/d66-wil-evolutie-van-artikel-23-om-lhbt-scholieren-te-beschermen-christenunie-wil-er-niets-van-weten~bdbb9752/>.

² “Als het aan Asscher ligt, gaat dat ‘heilige artikel 23’ op de schop: ‘Homoseksualiteit afwijzen is niet meer van deze tijd’”, 23 november 2020. Geraadpleegd 5 maart 2023. <https://www.trouw.nl/onderwijs/als-het-aan-asscher-ligt-gaat-dat-heilige-artikel-23-op-de-schop-homoseksualiteit-afwijzen-is-niet-meer-van-deze-tijd~b18a4de1/>.

³ “Artikel 23 bedreigt onze open, vrije samenleving”, 16 september 2022. Geraadpleegd 5 maart 2023. <https://www.trouw.nl/ opinie/artikel-23-bedreigt-onze-open-vrije-samenleving~b37782ae/>.

⁴ “Drie nieuwe basisscholen in Amsterdam, streep door plan voor islamitische middelbare scholen”, 31 mei 2022. Geraadpleegd 5 maart 2023. <https://www.parool.nl/amsterdam/drie-nieuwe-basisscholen-in-amsterdam-streep-door-plan-voor-islamitische-middelbare-scholen~b95c1c54/>.

⁵ “Cornelius Haga Lyceum Leek Op de Goede Weg, Maar de Zorgen Zijn Terug”, 12 oktober 2021. Geraadpleegd 5 maart 2023. <https://www.trouw.nl/onderwijs/cornelius-haga-lyceum-leek-op-de-goede-weg-maar-de-zorgen-zijn-terug~ba259676/>.

over het feit dat de burgerschapsvorming van leerlingen onder druk zou komen te staan.⁶

Ook blijkt uit onderzoek van de Onderwijsinspectie in 2022 dat leerlingen in groep 8 nog iets minder over burgerschap weten in vergelijking met leerlingen uit 2009. Uit het onderzoek blijkt ook dat leerlingen in groep 8 het ‘democratisch handelen’ het moeilijkste vinden om te interpreteren en vragen over te beantwoorden.⁷ Bijna alle leerkrachten vinden burgerschapsvorming belangrijk zo geeft de Onderwijsinspectie aan, maar volgens de inspectie geeft tweederde van de docenten aan dat het burgerschapsonderwijs op hun basisschool verder kan worden ontwikkeld. Scholen werken niet altijd doelgericht en samenhangend op het gebied van burgerschapsonderwijs. Op veel basisscholen worden er geen leerdoelen voor burgerschapsvorming geconcretiseerd door docenten, wordt de ontwikkeling van leerlingen niet op een systematische wijze gevolgd en vindt er niet geregeld bijstelling van het burgerschapsonderwijs plaats op basis van resultaten of ervaringen. De leerdoelen zoals het ontwikkelen van (maatschappelijke) betrokkenheid en kritisch leren nadenken over de samenleving komen volgens de Onderwijsinspectie minder aan bod.⁸

Het rapport van de Onderwijsinspectie laat zien dat er in het basisonderwijs aandachtspunten zijn op het gebied van het geven van burgerschapslessen. We zien ook uit diverse andere voorbeelden dat er een groeiend ongemak ontstaat tussen de vrijheid van onderwijs en het geven van verplichte lessen over burgerschapsvorming. Het gaat hierbij met name om de scholen met een religieuze grondslag, zoals de reformatorische, katholieke en islamitische scholen in het basisonderwijs. Onder deze discussie ligt een breder maatschappelijk debat: in hoeverre mag de staat normen en waarden onder de noemer ‘goed en actief burgerschap’ meegeven aan kinderen en tieners? En als de conclusie is dat dit zou

⁶ Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. “Antwoorden op Kamervragen over het nieuwe Inspectierapport over het Cornelius Haga Lyceum”. Kamerstuk | Rijksoverheid.nl, 13 december 2022. <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2022/06/27/antwoorden-op-kamervragen-over-het-nieuwe-inspectierapport-over-het-cornelius-haga-lyceum>.

⁷ De Algemene Onderwijsbond. “Basisschoolleerling weet te weinig van burgerschap”, z.d. <https://www.aob.nl/nieuws/basisschoolleerling-weet-te-weinig-van-burgerschap/>.

⁸ “Burgerschapsonderwijs op basisscholen moet verder ontwikkeld worden”. Nieuwsbericht | Inspectie van het onderwijs, 30 september 2022. <https://www.onderwijsinspectie.nl/actueel/nieuws/2022/03/09/burgerschapsonderwijs-op-basisscholen-moet-verder-ontwikkeld-worden>.

kunnen, dan is de vervolgvraag wat dan precies die gedeelde Nederlandse normen en waarden zouden zijn. Het debat rond burgerschapsonderwijs vertelt daarmee de zoektocht en worsteling met het opstellen of vinden van de collectief gedeelde Nederlandse identiteit.

De islam heeft na de Fortuynrevolte, 9/11 en de oorlog in Irak een centrale rol gespeeld in dit publieke debat vanwege de vraagstukken rond radicalisering, integratie en immigratie.⁹ De negatieve berichtgeving en maatschappelijke discussies rond de islam hebben ook geleid tot een focus op het islamitisch onderwijs door de media en politici. Het islamitisch onderwijs heeft dan ook een slecht imago. Uit onderzoek van EenVandaag blijkt dat 49% van de Nederlanders vindt dat christelijk onderwijs moet kunnen, maar dat 24% hetzelfde aangeeft voor islamitisch onderwijs.¹⁰ De afgelopen periode is er onderzoek gedaan naar het islamitisch basisonderwijs en de kwaliteit van de scholen.¹¹ De vorming van het burgerschapsonderwijs in het islamitisch onderwijs is echter vaak buiten beschouwing gebleven. Het is wetenschappelijk gezien van belang om de ontwikkeling van het burgerschapsonderwijs binnen het islamitisch onderwijs nader tegen het licht te houden en te onderzoeken welke rol de landelijke politieke besluitvorming hierin heeft gehad. Op deze wijze kan er nader worden geïdentificeerd waar het islamitisch onderwijs op dit gebied staat, en welke ontwikkelingen er de afgelopen jaren zijn geweest om het burgerschapsonderwijs op een nieuwe manier vorm te geven.

In het regeerakkoord van Rutte III (2017) is het volgende over burgerschapsonderwijs opgenomen: ‘Er is een zorg dat het voor scholen mogelijk is om de burgerschapsopdracht niet uit te voeren zoals die bedoeld is. De burgerschapsopdracht in de wet wordt daartoe verduidelijkt, zodat de inspectie daar scherper op kan toetsen en handhaven. Het doel is en blijft dat een school in al haar

⁹ “Islamitische scholen dragen bij aan integratie”. Tijdschrift voor religie, recht en beleid 10, nr. 1 (1 mei 2019): 26–36. <https://doi.org/10.5553/tvrrb/187977842019010001003>.

¹⁰ “‘Islamitisch onderwijs kan integratie juist bevorderen’”, 2 augustus 2019. Geraadpleegd 5 maart 2023. <https://www.trouw.nl/onderwijs/islamitisch-onderwijs-kan-integratie-juist-bevorderen~be8d5f44/#:~:text=Sterker%20nog%3A%20islamitisch%20onderwijs%20kan,kunnen%20botsen%20met%20Nederlandse%20waarden>.

¹¹ Dr. Marietje Beemsterboer, 'Islamitische scholen dragen bij aan integratie', TvRRB 2019-1, p. 26-36

uitingen handelt in lijn met de democratische rechtstaat'.¹² De intentie van het kabinet was om de wet rond burgerschapsonderwijs aan te scherpen en hiermee werd een nieuwe stap gezet in de controle van de staat op de onderwijsdoelen voor basisscholen. De vrijheid van onderwijs wordt hierdoor verder beperkt, omdat de inspectie scherper kan toetsen en handhaven op de inhoud van de gegeven lessen. Ook islamitische scholen zijn minder vrij om lessen naar hun eigen overtuiging en inzicht te kunnen geven. Het is van belang om te kijken hoe men met deze wetswijziging om is gegaan en hoe dit vorm wordt gegeven. Aan de ene kant vindt er meer controle plaats op de praktische vormgeving van het burgerschapsonderwijs, maar aan de andere kant is de invulling van het burgerschapsonderwijs aan de islamitische scholen zelf. Het is de vraag op welke manier zij dit invulling geven en of er grote verschillen tussen islamitische basisscholen zitten. Er is geen onderzoek gedaan naar hoe islamitische basisscholen deze wetswijziging hebben ondergaan en of zij sinds het aantreden van het kabinet Rutte III anders met burgerschapsonderwijs om zijn gegaan.

Vraagstelling

Dit leidt tot de volgende onderzoeksvraag: *Op welke wijze heeft het wetsvoorstel 'aanscherping burgerschapsopdracht onderwijs' (2019) invloed gehad op het burgerschapsonderwijs op islamitische basisscholen?*

Het externe doel van het onderzoek is om duidelijkheid te verschaffen over de aangekondigde wijzigingen in het burgerschapsonderwijs, de daarbij horende implicaties voor het islamitisch basisonderwijs en hoe zij dit in hun schoolplan hebben geïmplementeerd (beschrijvend onderzoek).

Zoals is aangegeven in de doelstelling is het doel om inzicht te verschaffen in de aanpassingen van het burgerschapsonderwijs en de gevolgen voor het islamitisch onderwijs. Er wordt, zoals in de inleiding aangegeven, specifiek gekozen voor het basisonderwijs. Uit onderzoek van de Onderwijsinspectie in 2022 blijkt dat leerlingen in groep 8 nog iets minder over burgerschap weten in vergelijking met

¹² Ministerie van Algemene Zaken. 2022. "Regeerakkoord 2017: 'Vertrouwen in de toekomst'". Publicatie | Rijksoverheid.nl. 14 september 2022. <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/publicaties/2017/10/10/regeerakkoord-2017-vertrouwen-in-de-toekomst>.

leerlingen uit 2009.¹³ Uit het onderzoek blijkt ook dat leerlingen in groep 8 het ‘democratisch handelen’ het moeilijkste vinden om te interpreteren en vragen over te beantwoorden. Er zit een zorg bij de Onderwijsinspectie over deze ontwikkeling en daarom zal specifiek het basisonderwijs en haar burgerschapsonderwijs worden bekeken. Bij de hoofdvraag behoren de volgende deelvragen:

1. Welke vigerende debatten spelen rond ‘burgerschap’?
2. Welke vigerende debatten spelen rond ‘burgerschapsonderwijs’?
3. Welke ontwikkeling heeft het islamitisch onderwijs de afgelopen decennia in Nederland doorgemaakt?
4. Op welke manier is de wetwijziging over het burgerschapsonderwijs in 2020 vormgegeven?
5. Op welke manier is de identiteit van de verschillende islamitische schoolgemeenschappen vormgegeven?
6. Op welke manier heeft het burgerschapsonderwijs in het islamitisch onderwijs in de schoolgidsen na de wetwijziging een plek gekregen?

Methode

Ik wil doormiddel van literatuur en empirisch onderzoek een antwoord geven op de vraag hoe er door het islamitisch onderwijs in Nederland wordt ingespeeld op de wetwijziging rond burgerschapsonderwijs. Om hier uitspraken over te kunnen doen moet er kwalitatief onderzoek worden gedaan naar de islamitische scholen in Nederland. Op deze wijze doe ik een poging meer inzicht te krijgen in het vastgestelde ‘gat’ in de huidige wetenschappelijke literatuur. Er zijn zes deelvragen opgesteld die ik op een verschillende methode heb beantwoord. De eerste drie deelvragen heb ik beantwoord op basis van kwalitatief onderzoek en gebaseerd op veel verschillende bronnen die zijn geschreven over burgerschap en het burgerschapsonderwijs. De vierde deelvraag heb ik op een beschrijvende manier getracht te beantwoorden door het wetsvoorstel, de debatten in de Tweede Kamer en gestelde Kamervragen te analyseren. De vijfde en zesde deelvraag heb ik

¹³ “Burgerschapsonderwijs op basisscholen moet verder ontwikkeld worden”. Nieuwsbericht | Inspectie van het onderwijs, 30 september 2022.
<https://www.onderwijsinspectie.nl/actueel/nieuws/2022/03/09/burgerschapsonderwijs-op-basisscholen-moet-verder-ontwikkeld-worden>.

beantwoord door secundair onderzoek te verrichten, waarbij ik de bestaande data heb geanalyseerd om bepaalde trends te kunnen ontdekken.

In het theoretisch kader zal ik het kwalitatief onderzoek eerst vormgeven door op een rij te zetten wat de belangrijke literatuur is die is geschreven over dit onderwerp waarmee ik het kader heb gevormd voor mijn eigen onderzoek. Daarnaast heb ik beschrijvend onderzoek gedaan om de documenten rondom de nieuwe wetgeving over het burgerschapsonderwijs nader te analyseren. In de Tweede Kamer kunnen er bij de behandeling van een wetsvoorstel moties en amendementen worden ingediend die invloed hebben op de wet- en regelgeving rond het burgerschapsonderwijs. De behandeling van het onderwerp burgerschapsonderwijs in de Tweede Kamer heb ik nader bestudeerd en in de resultaten van mijn onderzoek opgenomen om meer te kunnen zeggen over de doelstellingen rond het burgerschapsonderwijs die door het kabinet zijn geformuleerd. Deze informatie biedt voor mij de context voor de gedane analyse van de schoolgidsen van de islamitische basisscholen. Om te komen tot een groep islamitische basisscholen heb ik deze geselecteerd op spreiding over het land en heb ik van diverse islamitische schoolgemeenschappen eerst hun identiteitsverklaring lezen en analyseren om er voor te zorgen dat er sprake is van een representatieve groep islamitische basisscholen. De scholen die onderdeel zijn van de scholengemeenschap delen de gezamenlijke identiteitsverklaring. Op die manier kunnen er door de schoolgids van een school nader te bestuderen ook conclusies worden getrokken over de scholengemeenschap en haar visie op burgerschapsonderwijs. Uiteindelijk heeft dit geleid tot een groep van tien islamitische basisscholen die gevestigd zijn in Leiden, Amsterdam, Rotterdam, Venlo, Gouda, Enschede, Maastricht, Den Haag, Ede en Harderwijk. Door de scholen op basis van deze voorwaarden te selecteren zorg ik er voor dat het een representatief aantal is om betrouwbare en valide conclusies te kunnen trekken over het burgerschapsonderwijs in schoolgidsen op islamitische basisscholen in Nederland.

De schoolgidsen zal ik bestuderen vanuit de lens van de nieuwe wetgeving op het gebied van burgerschapsonderwijs. In het bijzonder zal ik letten op de wettelijke vereisten, de extra toevoegingen op het gebied van burgerschapsonderwijs door de scholen, de rol van de islamitische identiteit,

mogelijke bijzondere afwijkingen en begrippen die uit het theoretisch kader naar voren komen. Het is interessant om te bekijken of en eventueel wat er exact wordt gezegd over het burgerschapsonderwijs. Het is van belang om te weten of er bijvoorbeeld in zeer algemene bewoordingen over het burgerschapsonderwijs wordt gesproken, of dat dit al een concrete en publiekelijk gemaakte invulling heeft gekregen.

Tegelijkertijd zou er ook sprake kunnen zijn van een kwantitatief component aan mijn onderzoek. De Onderwijsinspectie heeft over elke basisschool een rapport geschreven. Deze rapporten brengen verslag uit over de kerndoelen van de school en in hoeverre deze behaald worden. Na bestudering van deze rapporten valt echter op dat de data geen uitspraak doet over de doelstellingen op het gebied van burgerschapsonderwijs. Deze rapporten kunnen geen verslag uitbrengen over de ontwikkeling van het burgerschapsonderwijs op de islamitische scholen en wat het gewenste niveau is. Daarnaast was de intentie om de onderzoeksmethode van het interview gebruiken. Om meer inzicht te krijgen in de ontwikkeling van het burgerschapsonderwijs wilde ik een drietal interviews houden met schooldirecteuren van islamitische scholen om hun ervaring te horen. Het interview zou een semigestructureerde vorm krijgen waarbij aan de hand van een interviewschema met algemenere vragen wordt opgesteld, maar er tegelijkertijd verdiepingvragen kunnen worden gesteld mocht dit nodig zijn om meer gedetailleerde informatie te verkrijgen. Deze interviews zijn echter niet doorgegaan. Er zijn vijftien schoolbesturen van islamitische basisscholen benaderd voor een interview, maar er alleen afwijzende reacties teruggekomen. Het is onduidelijk waar dit mee te maken heeft, maar een school gaf aan nog middenin het proces te zitten om te bepalen hoe het burgerschapsonderwijs in de praktijk vorm zou krijgen. Een alternatief was om andere niet-islamitische schoolbesturen te benaderen, maar dit zou mogelijk kunnen leiden tot uitspraken of conclusies die geen betrekking hebben op islamitische basisscholen. De afwijzende reacties op de interviewverzoeken hebben ervoor gezorgd dat ik mij meer ben gaan focussen op het analyseren van de schoolplannen.

Opbouw scriptie

De opbouw van de scriptie is als volgt: In hoofdstuk 1 zet ik mijn theoretisch kader uiteen met betrekking tot mijn eerste twee deelvragen, namelijk het bespreken van de vigerende debatten rond ‘burgerschap’ en ‘burgerschapsonderwijs’. Op die manier bekijk ik welke kernbegrippen een belangrijke rol spelen en wat de wetenschappelijke context is als er verder wordt gekeken naar het burgerschapsonderwijs en hoe dat na de wetwijziging is veranderd. Om mijn onderzoeksvraag te kunnen beantwoorden bied ik in hoofdstuk 2 en 3 meer context over de geschiedenis van islamitische scholen in Nederland en hoe de wetgeving rond burgerschapsonderwijs zich de afgelopen decennia ontwikkeld heeft. Dit is bedoeld om meer achtergrondinformatie over het onderwerp te geven voordat er specifiek wordt ingezoomd op de schoolgidsen van de islamitische basisscholen en de identiteit van de islamitische schoolgemeenschappen. In hoofdstuk 4 laat ik vervolgens zien hoe islamitische scholen de nieuwe wetgeving hebben geïmplementeerd in hun schoolgidsen.

Hoofdstuk 1: Burgerschap en burgerschapsonderwijs

In mijn theoretisch kader ga ik in op mijn eerste twee deelvragen die betrekking hebben op het begrip ‘burgerschap’ en burgerschapsonderwijs. Ten eerste: Wat betekent burgerschap in theorie en hoe krijgt het in de praktijk vorm? En welke verschillende visies op burgerschap zijn er? Ten tweede zal ik een aantal artikelen behandelen die betrekking hebben op het burgerschapsonderwijs. In dit deel van het theoretisch kader zal ik nader ingaan op de vraag wat burgerschapsonderwijs is, hoe het de afgelopen decennia is vormgegeven en wat de recente opvatting over het burgerschapsonderwijs zijn.

De definitiering van burgerschap

Allereerst behandel ik de literatuur rondom het begrip ‘burgerschap’. In *Aspecten van burgerschap* wordt een historische analyse gemaakt van de transformaties van het burgerschapsconcept in Nederland. Burgerschap is geen vaststaand begrip, maar verandert ook in de loop van de jaren. In de sociologie is er bijvoorbeeld in toenemende mate aandacht geweest voor het transnationaal burgerschap, kosmopolitisch burgerschap en wereldburgerschap door de groeiende vormen van globalisering. Er wordt de constatering gemaakt dat er een ‘denationalisering’ van het burgerschap is, maar tegelijkertijd is er ook sprake is van ‘renationalisering’. Het ‘burgerschap’ wordt tegenwoordig ook gekoppeld aan ‘actief burgerschap’, de nationale cultuur en normen en waarden. Er vindt een verschuiving plaats van het formele burgerschap, naar een zogenaamd moreel burgerschap. De verdere toelichting op deze begrippen zal komen in het resterende deel van dit hoofdstuk. De discussie rond immigratie, islam en integratie zijn verweven geraakt met burgerschap omdat het als een middel wordt gezien om de sociale cohesie in de samenleving te versterken en inwoners in- of uit te sluiten. De belangrijkste vraag binnen het moreel burgerschap is hoe een goed burger zich binnen de samenleving zouden moeten gedragen om onderdeel te zijn van de nationale gemeenschap.¹⁴

Om de verschillende definities en vormen van burgerschap door de tijd heen te bekijken wordt er eerst ingegaan op het formeel staatsburgerschap, waarbij het

¹⁴ Schinkel, Willem, and Friso van Houdt. “Aspecten Van Burgerschap. Een Historische Analyse Van De Transformaties Van Het Burgerschapsconcept in Nederland”. *Beleid & Maatschappij* 36, no. 1 (January 2009): 50–53. <http://hdl.handle.net/1765/31680>.

gaat om de staatsrechtelijke in- en uitsluitingsgronden. De gemeenschappelijke politieke cultuur en het nationaal bewustzijn van het land worden gezien als bepalend voor het staatsburgerschap. Om als buitenstaander het burgerschap te kunnen verkrijgen is er de noodzaak om genaturaliseerd te worden onder bepaalde voorwaarden. In de verdere uitwerking van het artikel wordt er ingegaan op die voorwaarden. De juridische begrippen *jus soli* (op basis van grond) en *jus sanguinis* (op basis van naturalisatie) worden verder in het artikel uitgewerkt. Het is belangrijk om te constateren dat er sprake is van een duidelijk verschil tussen het morele burgerschap en formele burgerschap. De manier om het formele burgerschap te verkrijgen, zorgt niet automatisch voor het verkrijgen van het morele burgerschap. Als we spreken over het morele burgerschap dan gaat het om een invulling die buiten het formele recht valt en normatief is over wat een goede burger is of moet zijn en doen.¹⁵

We hebben geconstateerd dat er verschillende definities zijn van burgerschap, waaronder ‘actief burgerschap’. Er wordt daarom in het artikel *Actief burgerschap* uitgebreid ingegaan op de historische context van het begrip ‘actief burgerschap’ en hoe zich dat verhoudt tot de transitie van verzorgingsstaat naar een participatiemaatschappij. Het actieve burgerschap wordt gedefinieerd als de bereidheid en het vermogen deel uit te maken van een gemeenschap en daar een actieve bijdrage aan te leveren. De literatuurstudie heeft als doel om de bekende literatuur en conclusies over het actief burgerschap bij elkaar te brengen. Ook zij constateren dat er een verschuiving is geweest in het publieke debat over het ‘verkrijgen’ van het burgerschap naar ‘de wenselijke vorm’ van het burgerschap waarbij goed gedrag sterker in beeld komt.¹⁶ Voorheen zou er meer aandacht zijn geweest voor de rechten van het individu, maar nu is de discussie verschoven naar de bijbehorende plichten. Concluderend wordt er door de auteurs gesteld dat het zeer ingewikkeld is om een duidelijke definitie van het burgerschap op te stellen omdat er sprake is van passief burgerschap, actief burgerschap, moreel burgerschap,

¹⁵ Schinkel, Willem, and Friso van Houdt. “Aspecten Van Burgerschap. Een Historische Analyse Van De Transformaties Van Het Burgerschaftsconcept in Nederland”. *Beleid & Maatschappij* 36, no. 1 (January 2009): 51–53. <http://hdl.handle.net/1765/31680>.

¹⁶ Van De Wijdeven, T.M.F., L.J. De Graaf, en Frank Hendriks. “Actief Burgerschap: Lijnen in de Literatuur”. BZK, 1 januari 2013, 6–8. https://pure.uvt.nl/ws/files/8082242/Actief_burgerschap_Lijnen_in_de_literatuur_TSPB_mei_2013_definitief.pdf.

cultureel burgerschap en formeel burgerschap.¹⁷ De bekende definitie van de socioloog Marshall wordt wel aangehaald als overkoepelende definitie: ‘Een kwestie van emancipatie van de burger waarbij het realiseren van burgerschap voor eenieder binnen de staat gebeurt op drie gebieden, namelijk civiel, politiek en sociaal’.¹⁸ De definitie van Marshall kan ik gebruiken voor het vervolg omdat het de rode draad is binnen de beschrijving van alle uiteenlopende visies op burgerschap: de wijze van ontplooiing van het individu in verhouding tot de gemeenschap staat centraal. Het artikel is voor mij relevant omdat het een inzicht geeft over de verschillende vormen van burgerschap en in het bijzonder actief burgerschap. Daarnaast geeft het een beeld van de spanning die is ontstaan tussen de participatiemaatschappij en het stimuleren van actief burgerschap. Het artikel gaat ook in op actief burgerschap op buurt- en wijkniveau en lokale participatie bij projecten. Deze observaties zijn voor mij minder van belang omdat ik mij in het vervolg van mijn onderzoek specifiek op het onderwijs zal focussen.

De historische ontwikkeling van het burgerschap

In het eerder genoemde artikel *Aspecten van het burgerschap* geven de auteurs aan dat de ontwikkeling van het burgerschap in Nederland grofweg te onderscheiden valt in vier periodes waarbij de dimensie, rechten en betrokken instituties veranderd zijn. In de periode 1785-1848 was er sprake van juridische rechten die werden gehandhaafd door de rechtbanken in een civiel-juridische dimensie waarbij het bijvoorbeeld gaat om de rechten van de mens. Vervolgens is dit in de periode 1848-1919 verschoven naar het belang van het politieke rechten waarbij het parlement en bijbehorende politieke partijen een bepalende rol hebben gespeeld. Als laatste is in de periode 1919-1980 de focus op de ‘sociale kwestie’ komen te liggen waarbij de

¹⁷ Van De Wijdeven, T.M.F., L.J. De Graaf, en Frank Hendriks. “Actief Burgerschap: Lijnen in de Literatuur”. BZK, 1 januari 2013, 7-9.

https://pure.uvt.nl/ws/files/8082242/Actief_burgerschap_Lijnen_in_de_literatuur_TSPB_mei_2013_definitief.pdf.

¹⁸ Van De Wijdeven, T.M.F., L.J. De Graaf, en Frank Hendriks. “Actief Burgerschap: Lijnen in de Literatuur”. BZK, 1 januari 2013, 6.

https://pure.uvt.nl/ws/files/8082242/Actief_burgerschap_Lijnen_in_de_literatuur_TSPB_mei_2013_definitief.pdf.

sociale rechten, zoals het recht op onderwijs, huisvesting en zorg, onderwerp van discussie werden.¹⁹

Aanvullend op het formele burgerschap is het culturele burgerschap in de loop van de 19de eeuw van belang geworden en heeft bijgedragen aan de natiestaatvorming. Het culturele burgerschap kan worden gedefinieerd als het recht op deelname aan het cultureel erfgoed en de plicht bij te dragen aan de handhaving en ontwikkeling van het cultureel erfgoed (beide) via taal, gebruiken, onderwijs, media en religie.²⁰ Het onderwijs werd als middel gezien om het cultureel burgerschap aan de jongere generaties over te brengen en dit werd ook wettelijk in 1806 geregeld. De culturele dimensie in het burgerschap kwam centraal te staan in de 20ste en begin 21ste eeuw toen immigratie, integratie en de islam discussiethema's werden in de samenleving. In de jaren 90' is er dan ook een verschuiving gekomen van de focus op het formele burgerschap naar het morele burgerschap waarbij de nadruk ligt op de normatieve invulling hoe het 'goede burgerschap' ingevuld zou moeten worden. Voor het eerst werd dit duidelijk in het nieuwe inburgeringsbeleid waarbij normen en waarden een belangrijk onderdeel werden van het inburgeringsproces. Het moreel burgerschap werd als het ware onderdeel van het formeel te verkrijgen burgerschap. Dit kreeg in de praktijk vorm door de normatieve invulling van het burgerschap onderdeel te laten zijn van de wetgeving, bijvoorbeeld in het onderwijs maar ook door de vereisten voor nieuwkomers om ook in te burgeren op de normatieve invulling van het burgerschap en daar over een inburgeringsexamen af te leggen. De groeiende rol van moraliteit, normen en waarden zorgt ervoor dat burgers in formele zin het burgerschap hebben verkregen, maar in morele zin geen onderdeel zijn van de gemeenschap. In het artikel wordt dit omgeschreven als 'de virtualisering van het burgerschap', waarbij de 'deugd' een centrale rol speelt in het onderdeel zijn van de gemeenschap en als uitsluitingsmechanisme kan worden gebruikt.²¹ Concluderend kan er worden

¹⁹ Schinkel, Willem, and Friso van Houdt. "Aspecten Van Burgerschap. Een Historische Analyse Van De Transformaties Van Het Burgerschaftsconcept in Nederland". *Beleid & Maatschappij* 36, no. 1 (January 2009): 52–54. <http://hdl.handle.net/1765/31680>.

²⁰ Schinkel, Willem, and Friso van Houdt. "Aspecten Van Burgerschap. Een Historische Analyse Van De Transformaties Van Het Burgerschaftsconcept in Nederland". *Beleid & Maatschappij* 36, no. 1 (January 2009): 54. <http://hdl.handle.net/1765/31680>.

²¹ Schinkel, Willem, and Friso van Houdt. "Aspecten Van Burgerschap. Een Historische Analyse Van De Transformaties Van Het Burgerschaftsconcept in Nederland". *Beleid & Maatschappij* 36, no. 1 (January 2009): 55–56. <http://hdl.handle.net/1765/31680>.

gesteld dat het artikel mij kan helpen voor mijn theoretisch kader omdat het duidelijk schetst hoe burgerschap is onder te verdelen in de verschillende categorieën formeel burgerschap, cultureel burgerschap en moreel burgerschap. Daarnaast laat het zien hoe dit zich in de loop der tijd ontwikkeld heeft en het morele burgerschap als instrument van in- en uitsluiting kan worden gebruikt. Het is voor mij een relevant artikel om te gebruiken omdat het mij helpt om naar het burgerschapsonderwijs vanuit dezelfde categorieën te kijken.

In aanvulling hierop wordt in het eerder besproken artikel *Actief burgerschap* in de historische context uitgebreid ingegaan op het begrip ‘actief burgerschap’ en hoe zich dat verhoudt tot de transitie van verzorgingsstaat naar een participatiemaatschappij. Een interessante constatering kan worden gedaan dat er de afgelopen jaren door het kabinet is ingezet op ‘zelfredzaamheid’ in het kader van de participatiemaatschappij. Op die manier zouden de kosten van de Nederlandse in de loop der decennia gegroeide verzorgingsstaat en vervaging van waarden tegen moeten worden gegaan. Dit is een terugtrekkende beweging van de overheid omdat er sprake is van zelfredzaamheid en het maken van individuele keuzes op basis van de eigen verantwoordelijkheid, maar tegelijkertijd wordt er geconstateerd dat het actief burgerschap wordt gebruikt om in die participatiemaatschappij problemen op te kunnen lossen, zoals een gebrek aan sociale cohesie, consumentisme en asociaal gedrag, sociale uitsluiting en de kloof tussen burgers en de overheid. Er valt een spanning te constateren tussen een overheid die zich enerzijds wilt terugtrekken om burgers de ‘eigen verantwoordelijkheid’ te geven, maar tegelijkertijd zich ook beroept op een vorm van collectivisme en verantwoordelijkheidsgevoel voortkomend uit het actief burgerschap.²² In 2011 heeft het Sociaal en Cultuur Planbureau onderzocht wat de opvatting van de Nederlanders is over deze trend van liberalisering, een terugtrekkende overheid en ‘het nemen van de eigen verantwoordelijkheid’. Een ruime meerderheid geeft aan dat de zorg en het verlenen van goed onderwijs een kerntaak zijn van de overheid. Op andere terreinen zijn

²² Van De Wijdeven, T.M.F., L.J. De Graaf, en Frank Hendriks. “Actief Burgerschap: Lijnen in de Literatuur”. BZK, 1 januari 2013, 6-8.
https://pure.uvt.nl/ws/files/8082242/Actief_burgerschap_Lijnen_in_de_literatuur_TSPB_mei_2013_definitief.pdf.

burgers wel degelijk bereid om hun eigen rol op te pakken, bijvoorbeeld als het om de directe omgeving en eigen leven gaat.²³

Om deze terugtrekkende beweging van de overheid nader te duiden wordt er in het boek *De onbeholpen samenleving: burgerschap aan het begin van de 21e eeuw* ingegaan op de brede maatschappelijke ontevredenheid die lijkt te heersen door de globalisering, individualisering en delegitimisering van de politieke besluitvorming. De spanning die dit met zich meebrengt lijkt de noodzaak om de sociale cohesie te verstevigen en als middel daar voor burgerschapsvorming te benutten. In het boek betogen de auteurs dat het verstevigen van het burgerschap van burgers in de gemeenschap niet de problemen rond de globalisering, individualisering en delegitimisering van de politieke besluitvorming zal gaan oplossen. Het burgerschap kan mensen namelijk ook juist uit elkaar drijven en de onderlinge verbinding doen verminderen. Er wordt beargumenteerd dat er veel verschillende kleine en grote gemeenschappen in de samenleving zijn te vinden, waardoor een algehele opvatting van ‘moreel burgerschap’ moeilijk te concretiseren valt. De claim dat de onderlinge traditionele verbanden in de samenleving zouden verwateren is al eeuwenlang aanwezig, maar in de praktijk blijkt dat door het grote aantal kleinere en grotere gemeenschappen nog altijd mee te vallen en krijgt het actieve en morele burgerschap al vorm. Er zou sprake zijn van een uitruil van vormen van burgerschap, maar niet dat het actief burgerschap verdwijnt omdat burgers over het algemeen niet onverschillig zijn tegenover de ander in hun gemeenschap.²⁴

Ook in dit boek wordt de opvatting van de socioloog Marshall naar voren gebracht. Hij geeft aan in zijn essay *Citizenship and social class* dat burgers sinds de Verlichting langzaam maar zeker hun rechten hebben vergaard, waarbij civiele rechten werden gevolgd door politieke en sociale rechten. Eerder hebben we deze analyse ook voorbij zien komen. Het burgerschap is, zo kan geconstateerd worden,

²³ Van De Wijdeven, T.M.F., L.J. De Graaf, en Frank Hendriks. “Actief Burgerschap: Lijnen in de Literatuur”. BZK, 1 januari 2013, 14-16.

https://pure.uvt.nl/ws/files/8082242/Actief_burgerschap_Lijnen_in_de_literatuur_TSPB_mei_2013_definitief.pdf.

²⁴ Hurenkamp, Menno, en E. Tonkens. *De onbeholpen samenleving: burgerschap aan het begin van de 21e eeuw*. Amsterdam University Press, 2011. 12-13.

constant een begrip in ontwikkeling waarbij de laatste decennia de culturele omstandigheden van groter belang zijn geworden. Daarnaast wordt er in grote mate een beroep gedaan op de eigen inzet en de zelfredzaamheid van burgers van de staat. Waar de politiek eerder nog als doel had om burgers in politiek en sociaal opzicht te verheffen, is nu de tijd aangebroken van de participatiemaatschappij waarbij burgers zelf in actie moeten komen. Dit sluit aan bij de eerdere literatuur die in het theoretisch kader is besproken. Het bevorderen van het burgerschap is daarmee ook een politiek instrument geworden om de terugtrekkende rol van de overheid op te kunnen vangen. Begin 20ste eeuw verschuift de focus van de discussie rond burgerschap zich richting inburgering en het onderwijs, waarbij een handvest over de basiswaarden van de samenleving wordt opgesteld. De scholen worden als oplossers gezien van de maatschappelijke problemen die in de loop van de jaren zijn ontstaan door het gebrek aan aandacht voor cultureel en moreel burgerschap.²⁵

De kern van het boek is dat de opgave hem niet zozeer zit in de praktische omgang met burgerschap, maar hoe dit tussen burgers en politici wordt overgebracht. De onbeholpenheid van het politieke en de overheid speelt daarbij een grote rol, want burgers doen al veel met actief burgerschap in hun directe omgeving. Het vermogen om zich als burger te kunnen herkennen in een medeburger zorgt voor een moeizamere manier van samenleven in een gemeenschap.²⁶ De kwaliteit van het boek is zeer goed en biedt een ruim inzicht in de verschillende visies op burgerschap, maar vooral hoe het zich de afgelopen eeuwen in Nederland heeft ontwikkeld langs politieke, sociale en culturele lijnen. Daarnaast biedt het een genuanceerd beeld van hoe burgerschap, ook in een onrustige politieke en sociaaleconomische tijd, nog steeds in de praktijk vorm wordt gegeven. Dit beeld kan ik gebruiken voor mijn verdere onderzoek wanneer ik bekijk hoe het burgerschapsonderwijs in de praktijk vorm krijgt op islamitische scholen, want mogelijk zijn er naast het formele burgerschapsonderwijs nog andere manieren waarop de scholen aan burgerschapsvorming doen. Het is belangrijk om daar oog

²⁵ Hurenkamp, Menno, en E. Tonkens. *De onbeholpen samenleving: burgerschap aan het begin van de 21e eeuw*. Amsterdam University Press, 2011. 54-56.

²⁶ Hurenkamp, Menno, en E. Tonkens. *De onbeholpen samenleving: burgerschap aan het begin van de 21e eeuw*. Amsterdam University Press, 2011. 9-10.

voor te houden en mij niet alleen te laten leiden door de formele wet- en regelgeving. In het volgende hoofdstuk zal ik ingaan op de beschikbare literatuur over specifiek het burgerschapsonderwijs.

Burgerschapsonderwijs

In het tweede deel van mijn theoretisch kader zal ik nader ingaan op het gedane onderzoek naar burgerschapsonderwijs. Allereerst ga ik in op de literatuur betreffende de visies op het burgerschapsonderwijs. Vervolgens zal ik aangeven wat de beschikbare literatuur beschrijft over het burgerschapsonderwijs in de praktijk.

In het artikel *Visies op burgerschapsonderwijs* worden drie opvattingen uit de wetenschappelijke literatuur over burgerschapsonderwijs naar voren gebracht.²⁷ De eerste opvatting pleit voor een centraal georganiseerde vorm van burgerschapsonderwijs waarbij wordt geredeneerd vanuit een nationale definitie van burgerschap. Het doel moet zijn om de sociale cohesie te bevorderen, de integratie te versterken en het tegengaan van individualisering. De tweede opvatting geeft aan dat burgerschapsonderwijs nodig is, maar niet zou moeten worden gebruikt als ‘indoctrinatiemiddel’. Er zou geen nationale definitie moeten zijn van het concept burgerschap. De derde opvatting staat haaks op de eerdergenoemde opvattingen over het burgerschapsonderwijs. Deze stroming pleit tegen centraal georganiseerd burgerschapsonderwijs omdat het een niet-bestaand probleem zou proberen op te lossen. De samenleving is volgens deze stroming al in voldoende mate met elkaar verbonden.²⁸ Deze stroming pleit voor de individuele vrijheid van burgers om te bepalen hoe zij doormiddel van maatschappelijke initiatieven bewustwording over de samenleving creëren. Het artikel is voor mij zeer nuttig omdat het de verschillende stromingen laat zien op het gebied van burgerschapsonderwijs. Deze stromingen kunnen mij straks duidelijkheid geven over waaruit een school redeneert op het gebied van burgerschapsonderwijs. Doen zij dit op een coherente wijze op basis van een nationale definitie van burgerschap

²⁷ Kokx, Jelle. “Visies Op Burgerschapsonderwijs”. Universiteit Utrecht, januari 2019. 2.

²⁸ Kokx, Jelle. “Visies Op Burgerschapsonderwijs”. Universiteit Utrecht, januari 2019. 2-3.

(eerste stroming)? Kiezen zij er voor dit op eigen wijze vorm te geven (tweede stroming)? Of besteden zij hier geen aandacht aan of op minimale wijze (derde stroming)? Het biedt een kader waaruit islamitische scholen kunnen redeneren. Op basis van de beleidsprogramma's van islamitische scholen zou ik hier een mogelijke uitspraak over kunnen doen.

Het burgerschapsonderwijs in de praktijk

Het is duidelijk gemaakt welke visies er zijn op het burgerschapsonderwijs. Om te bekijken hoe dit in de praktijk wordt geïmplementeerd bespreek ik in dit deel literatuur over de praktijk op scholen. In het boek *Scholen voor burgerschap: Naar een kennisbasis voor burgerschapsonderwijs* waar wordt ingegaan op de praktische uitvoering van het burgerschapsonderwijs. Het boek is door diverse auteurs geschreven en uitgebracht in 2010, wat van belang is om kennis van te nemen als er wordt gesproken over de bestaande wetgeving. Later wordt er in mijn onderzoek ingegaan op de wetgeving rond burgerschapsonderwijs in de periode 2017-2022. Leerlingen moeten met de wetgeving rond burgerschapsonderwijs gesocialiseerd worden hetgeen in de praktijk betekent dat leerlingen moet worden geleerd hoe zij als persoon in de maatschappij moeten kunnen functioneren. De auteur geeft aan dat over de praktische uitvoering op scholen weinig kennis beschikbaar was, want er zou eerder geen nationaal onderzoeks- of evaluatieprogramma beschikbaar zijn om de ontwikkeling van het burgerschapsonderwijs te kunnen toetsen. In het boek wordt beargumenteerd waarom het burgerschapsonderwijs in de 21ste eeuw verstevigd is en dit sluit aan bij mijn eerdere observaties: de globalisering, toegenomen individualisering, migratie en toegenomen diversiteit zorgt voor meer sociale fragmentatie waarbij het gewenst is dat er meer sturing is op hoe een leerling zich zou moeten gedragen in 'deze complexe samenleving'. In de toenmalige wetgeving is opgenomen waar de opdracht voor scholen om de burgerschap te bevorderen uit bestaat, namelijk het 'bevorderen van actief burgerschap en sociale integratie'. Het aspect rond sociale integratie wijst op 'de deelname van burgers op participeren in de samenleving en haar instituties en bekendheid met en betrokkenheid bij uitingen van de Nederlandse cultuur'. De auteurs merken op dat

de wettelijke eisen van het burgerschapsonderwijs toen ruim geformuleerd zijn en de invulling en uitwerking vorm krijgt door de scholen zelf.²⁹

In *De inhoud van 'burgerschap' in de inburgeringscursus en burgerschapsonderwijs* wordt ook ingegaan op de praktische uitvoering en welke visie op het burgerschapsonderwijs wordt gehanteerd. Het artikel richt zich op de onderdelen van het burgerschapsonderwijs waarbij wordt ingegaan op de moralisering van het burgerschap en context wordt geboden op de ontwikkeling van het burgerschapsonderwijs van de afgelopen decennia.³⁰ Tevens wordt er een vergelijkend onderzoek gedaan tussen de lesmaterialen voor inburgering en burgerschapsonderwijs om te kunnen concluderen of daar duidelijke verschillen tussen zitten qua uitgangspunten voor 'goed en actief burgerschap'. In 2006 werd 'actief burgerschap en sociale integratie' een verplicht onderdeel van het reguliere onderwijs. Toentertijd was de definiëring van het burgerschap van de Onderwijsraad leidend, waarbij werd gesteld dat burgerschap de 'bereidheid en het vermogen van jongeren is om deel uit te maken van een gemeenschap en daar een actieve bijdrage aan te leveren'. Een belangrijke constatering die in 2006 door de Inspectie van het Onderwijs is gedaan is dat het burgerschap niet meer vanzelfsprekend zou zijn waardoor kan worden afgeleid dat er eerder wel sprake was van goed en actief burgerschap onder jongeren. Om te kunnen begrijpen waar deze hernieuwde aandacht voor het burgerschap vandaan komt, noemt het artikel de 'moralisering van het burgerschap', zoals eerder in het theoretisch kader is besproken. Een theorie om dit te verklaren komt van Schinkel die beschrijft dat de moralisering van het burgerschap en daarmee het burgerschapsonderwijs wordt gebruikt om de eisen van integratie op te stellen. De inburgeraar zou daarmee moeten kunnen bewijzen een daadwerkelijke deelnemer van de samenleving te kunnen zijn en de morele en culturele aspecten van het burgerschap vormen

²⁹ Peschar, Jules Lambèrt. Scholen voor burgerschap: Naar een kennisbasis voor burgerschapsonderwijs. Maklu, 2010. 21-23.

³⁰ Lems, Matthijs, en Semin Suvarierol. "De inhoud van 'burgerschap' in de inburgeringscursus en burgerschapsonderwijs". *Beleid en Maatschappij* 39, nr. 3 (1 januari 2012): 280–82. https://repub.eur.nl/pub/38246/Metis_182701.pdf.

daarmee ‘de graadmeter’.³¹ Als deze theorie zou kloppen dan komt dit mogelijk ook terug in het burgerschapsonderwijs.

Om dit te kunnen analyseren wordt er een inhoudsanalyse van de verschillende lesmaterialen gemaakt door de auteurs. In het reguliere burgerschapsonderwijs zien we minder verwijzingen naar de Grondwet ten aanzien van het lesmateriaal voor inburgeraars, maar wordt er voornamelijk aandacht besteed aan culturele diversiteit, tolerantie en de Nederlandse traditie van overleg en samenwerken. Er wordt daarmee niet alleen gestuurd op formeel burgerschap, maar ook op het morele aspect van goed en actief burgerschap door te benadrukken dat onderling overleg en samenwerking van belang is. Daarnaast wordt de nationale identiteit in het burgerschapsonderwijs niet benadrukt, want er is een positieve houding tegenover culturele verschillen en er wordt gesteld dat de culturele identiteit van landen altijd in de loop der tijd verandert. Het morele aspect van het burgerschap dat naar voren wordt gebracht is dat burgers niet negatief of emotioneel op culturele verschillen moeten reageren.³² Geconcludeerd wordt dat scholieren geen ‘dispensatie van integratie’ meer krijgen omdat het burgerschapsonderwijs ook een moreel component met zich meebrengt waarbij zij moeten worden voorbereid op meedoen in de samenleving, hetzij in minder mate dan inburgeraars. Er wordt in het reguliere onderwijs uitgegaan van een bepaalde kennis van de Nederlandse culturele identiteit en leerlingen daarmee geacht worden in de toekomst mee om te gaan. Het gebrek aan sociale cohesie en een culturele identiteit wordt in de lesmaterialen voor het reguliere onderwijs niet nadrukkelijk of op een indirecte manier naar voren gebracht. Als het gaat om de relevantie en kwaliteit van het artikel dan moet ik stellen dat het van toegevoegde waarde is om kennis te vergaren over de moralisering van het burgerschap en de lesmaterialen in het reguliere onderwijs. Daarnaast biedt het een perspectief op het ‘integreren van burgers’ in de eigen samenleving. Het zwakke aspect van het artikel is dat ik mijn onderzoek niet zal focussen op de lesmaterialen van inburgeraars, waardoor dit deel

³¹ Lems, Matthijs, en Semin Suvarierol. “De inhoud van ‘burgerschap’ in de inburgeringscursus en burgerschapsonderwijs”. *Beleid en Maatschappij* 39, nr. 3 (1 januari 2012): 280–83.
https://repub.eur.nl/pub/38246/Metis_182701.pdf.

³² Lems, Matthijs, en Semin Suvarierol. “De inhoud van ‘burgerschap’ in de inburgeringscursus en burgerschapsonderwijs”. *Beleid en Maatschappij* 39, nr. 3 (1 januari 2012): 288-89.
https://repub.eur.nl/pub/38246/Metis_182701.pdf.

van het onderzoek niet direct van mij van waarde is. Indirect helpt het mij wel om het burgerschapsonderwijs in de periode 2017-2022 ook te toetsen op ‘de mate van integratie’ in de eigen samenleving.

Die praktische gevolgen voor leerlingen zijn door het ‘ontbreken van dispensatie voor integratie’ ook aanwezig en dat brengt gevolgen voor scholen met zich mee. In het artikel *Wanneer doet burgerschapsonderwijs er toe?* wordt gesteld dat het niet duidelijk voor scholen is geworden na de verplichting in 2006 wat er precies van hen wordt verwacht op het gebied van burgerschapsonderwijs. Binnen de wettelijke kaders kunnen scholen hun eigen burgerschapsvisie vormgeven en bepalen welke wat zij van belang vinden. Het artikel geeft aan dat de schoolbesturen op basis van de wetgeving vooral de taak hebben om een visie op het burgerschapsonderwijs te realiseren en deze in de praktijk wordt vormgegeven. Het blijkt namelijk dat leerlingen in het primair onderwijs indirect al met politiek en maatschappelijke thema’s bezig zijn, waarbij het burgerschapsonderwijs van belang kan zijn.³³ Om dit te effectueren wordt er in het artikel ingegaan op de vraag hoe dit bereikt kan worden, welke ondersteuning schoolbestuurders en schooldirecteuren nodig hebben en hoe het burgerschapsonderwijs een bijdrage kan leveren aan het pedagogische klimaat.³⁴ Concluderend moet ik stellen dat het onderzoek interessant is voor mensen die geïnteresseerd zijn in de pedagogische kant van het burgerschapsonderwijs. Het onderzoek geeft een antwoord op de vraag hoe onderwijs kan bijdragen aan het behalen van de doelen van het burgerschapsonderwijs en hoe dit binnen een lesaanbod vorm kan krijgen. Het wel of niet behalen van de onderwijsdoelstellingen valt echter buiten de scope van mijn onderzoek, waarbij ik mij focus op het gelopen proces rond de inrichting van het burgerschapsonderwijs en hoe vorm wordt gegeven. Desondanks is het een artikel goed om kennis van te nemen omdat het ingaat op de vraag wat er eerder van scholen werd verplicht op het gebied van burgerschapsonderwijs.

³³ Nieuwelink, H. (2020). Wanneer doet burgerschapsonderwijs er toe? Onderzoek naar rol schoolleider en bestuurder. *Basisschoolmanagement*, 34(6), 23-24.

³⁴ Nieuwelink, H. (2020). Wanneer doet burgerschapsonderwijs er toe? Onderzoek naar rol schoolleider en bestuurder. *Basisschoolmanagement*, 34(6), 25.

Onderzoekskader

Het theoretisch kader heeft mij duidelijk gemaakt welke discussies rond het thema burgerschapsonderwijs en burgerschap de laatste decennia hebben gespeeld. Het is opvallend om te constateren dat veel literatuur en onderzoek uit de periode 2002 – 2014 afkomstig is. Dit heeft mogelijk te maken met de moralisering van het burgerschap en burgerschapsonderwijs waar eerder in de besproken artikelen aan is gerefereerd. Het laat zien waarom onderzoek hiernaar ook nu van belang is, want er is weinig literatuur beschikbaar die specifiek ingaat op de moralisering van het burgerschapsonderwijs en de invloed op islamitische scholen. Ook heeft het theoretisch kader mij handvaten geboden om de schoolgidsen van de islamitische basisscholen efficiënter en effectiever te analyseren. Mijn analyse zal zich eerst focussen op de volgende drie opvattingen met betrekking tot burgerschapsonderwijs. De eerste stroming richt zich op het bevorderen van sociale cohesie, het versterken van integratie en het tegengaan van individualisering. Volgens de tweede opvatting is burgerschapsonderwijs nodig, maar mag het niet als ‘indoctrinatiemiddel’ worden gebruikt. Er zou geen nationale definitie van burgerschap moeten zijn. De derde opvatting staat tegenover de eerdere opvattingen over burgerschapsonderwijs. Deze stroming is tegen centraal georganiseerd burgerschapsonderwijs omdat het een niet-bestaand probleem zou proberen op te lossen. Deze stromingen kunnen helpen om duidelijkheid te verschaffen over hoe een school denkt over burgerschapsonderwijs. Vormt de school het op een coherente manier op basis van een nationale definitie van burgerschap (eerste stroming)? Of kiest de school ervoor om burgerschapsonderwijs op eigen wijze vorm te geven (tweede stroming)? Of besteedt de school er geen aandacht aan of op minimale wijze (derde stroming)? In mijn nadere beschouwing van het wetsvoorstel zal ik hier verder op letten. Daarnaast heb ik geconstateerd in mijn theoretisch kader dat er meer een beroep gedaan op de zelfredzaamheid van burgers in de zogenoemde ‘participatiemaatschappij’. Het ‘burgerschap’ wordt tegenwoordig ook gekoppeld aan ‘actief burgerschap’, de nationale cultuur en normen en waarden. Er vindt een verschuiving plaats van het formele burgerschap, naar een zogenaamd moreel burgerschap. Het actieve burgerschap zoals eerder gedefinieerd maakt hier een belangrijk onderdeel van uit. In mijn analyse zal ik hier ook oog voor houden en de schoolgidsen beoordelen in hoeverre zij hier rekening

mee houden. In het volgende hoofdstuk zal ik eerst ingaan op de ontwikkeling die islamitische basisscholen de afgelopen decennia hebben doorgemaakt.

Hoofdstuk 2: De ontwikkeling van het islamitische basisonderwijs

In dit hoofdstuk zal ik op hoofdlijnen de ontwikkeling van het islamitische basisonderwijs schetsen sinds de jaren 60' en in het bijzonder de maatschappelijke context waarbinnen dit zich heeft afgespeeld. Voor het onderwerp van religieus onderwijs in Nederland kan men verschillende periodes onderscheiden: Allereerst in de periode 1960-1980 waarin gastarbeiders uit bepaalde landen naar Nederland werden gehaald voor een verblijf om tijdelijk te kunnen werken. Destijds was de bestuursmatige keuze erop gericht om de gastarbeiders uiteindelijk ook weer terug te laten keren. In de tweede periode werd in 1980-1990 duidelijk dat het verblijf in de meeste gevallen niet tijdelijk was vanwege het groeiende aantal gezinsmigraties. Het beleid in deze periode was erop gericht dat gastarbeiders zich binnen de gemeenschap moesten ontwikkelen, maar in het bijzonder de eigen gemeenschap. Deze houding is een afgeleide van de eerdere lijn bij de verzuiling, waarbij werd gesproken over 'soevereiniteit in eigen kring'. De eerste religieuze scholen werden opgericht aan het einde van de jaren '80. Als derde periode ontstond er in 1990-2000 in de samenleving en politieke arena toenemende weerstand tegen migranten die zich hier permanent zouden vestigen. De roep werd steeds harder om migranten de plicht te geven om zichzelf te integreren in de gehele samenleving of zelfs te kiezen voor assimilatie. Het aantal religieuze scholen groeide explosief vanuit lokale initiatieven in het begin van de jaren '90 en stabiliseerde daarna. Als laatste periode, vanaf de jaren 2000, verhardde het maatschappelijke en politieke debat over religie. In deze periode waren er bekende politieke critici van islamitisch onderwijs. Het ging hier met name om Ayaan Hirsi Ali, Frits Bolkestein, Pim Fortuyn en Geert Wilders. In deze periode groeide het aantal religieuze scholen verder en ontwikkelde religieus onderwijs zich op bestuurlijk niveau.³⁵

Als gevolg van veranderingen in de samenstelling van migrantengroepen tijdens de jaren '80, veranderden ook hun wensen in de samenleving. De eerste generatie migranten was voornamelijk gericht op het verdienen van geld om te schenken aan familieleden in hun land van herkomst. Door de groei van de gezinnen met vrouwen en kinderen ontstond er echter een vraag naar islamitische instellingen, gemeenschappen en instituties. Dit leidde tot een toename van deze

³⁵ Beemsterboer, Marietje. *Islamitisch Basisonderwijs in Nederland*. Universiteit Leiden, 2018. 30-31.

instituties, zoals de moskeeën, islamitische organisaties en meer ruimte op de publieke omroep. Gedurende deze periode, waarin ontzuiling plaatsvond aan de ene kant en islamitische institutionalisering aan de andere kant, groeide de tweede generatie op, kinderen van de eerste generatie migranten. Deze kinderen werden ingeschreven op zowel openbare als bijzondere basisscholen, wat om verschillende redenen ontevredenheid veroorzaakte bij sommige migrantenouders en hun kinderen. Er ontstond bij migrantenouders het gevoel dat hun kinderen werden benadeeld vanwege lagere verwachtingen van leerkrachten met betrekking tot migrantenkinderen.³⁶

Het aantal scholieren met een islamitische achtergrond is in de jaren 80' gestegen. Daarnaast was er in die periode sprake van een toenemende 'vervreemding' van de oorspronkelijke cultuur van het land van herkomst, de botsingen met de seculiere cultuur in het openbaar onderwijs en bleef het aanbod van scholen met een islamitische cultuur achterwege. Deze aspecten versterkten met elkaar de vraag naar basisscholen met een islamitische grondslag. De eerste initiatieven om deze scholen van de grond te krijgen werden gestart in Rotterdam. Dit lukte niet vanwege de ontbrekende kennis van de Nederlandse taal en de inrichting van het onderwijssysteem. Ook is uit onderzoek gebleken dat gemeenten en onderwijsinstanties niet stonden te springen om islamitische basisscholen te faciliteren en de initiatiefnemers te ondersteunen. Na deze eerste mislukte initiatieven wisten de initiatiefnemers zich beter te verenigen en voor te bereiden doormiddel van meer externe ondersteuning en advisering. In 1988 werden daardoor de eerste islamitische basisscholen opgericht, namelijk Tariq Ibnoe Ziyad in Eindhoven en de Al-Ghazalischool in Rotterdam. Bij deze scholen werd er bewust voor gekozen om de islamitische waarden en uitingen naar voren te brengen. De scholen haalden hier hun bestaansrecht uit, de mogelijkheid werd ze geboden door de vrijheid van meningsuiting en er werd aan het einde van de jaren 80' nog nauwelijks door de samenleving en politiek gelet op het onderwijs op deze scholen. De zes islamitische basisscholen in 1989 onttrokken zich nog aan het maatschappelijk debat, maar dat zou later veranderen.³⁷

³⁶ Beemsterboer, Marietje. *Islamitisch Basisonderwijs in Nederland*. Universiteit Leiden, 2018. 32-33.

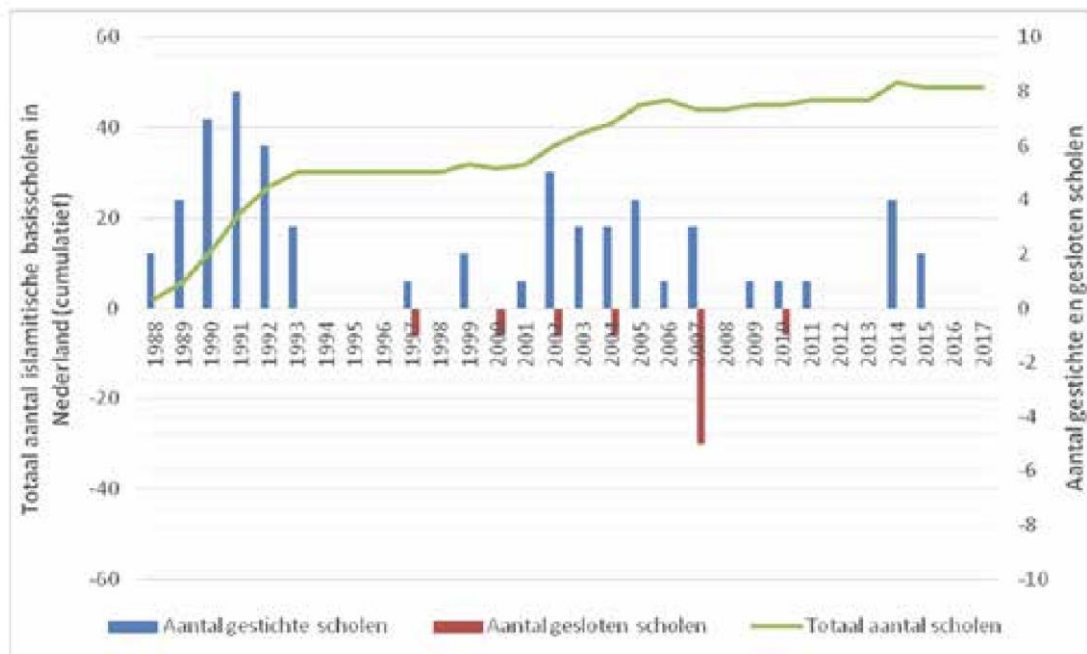
³⁷ Beemsterboer, Marietje. *Islamitisch Basisonderwijs in Nederland*. Universiteit Leiden, 2018. 36-37.

In de periode 1990-2000 werd de islam een onderwerp dat meer bediscussieerd werd in de samenleving en politiek. Er werd in toenemende mate kritiek geuit op het feit dat nieuwkomers hun eigen identiteit konden behouden en er geen stappen vooruit werden gezet met het integreren van nieuwkomers en hun cultuur in de Nederlandse samenleving. Dit leidde er toe dat er juist door nieuwe initiatiefnemers islamitische basisscholen werden opgericht en het aantal groeide tot 0,3% van het totaal aantal scholen in Nederland. In tegenstelling tot de jaren 80' werd er nu veelvuldig op lokaal niveau gediscussieerd op het moment dat er een islamitische school werd opgericht. Het leidde er ook toe dat er meer controle kwam op de islamitische scholen door de omgeving. Om meer wetenschappelijke context te bieden rond deze discussies over islamitische scholen, werd in 1999 door de Onderwijsinspectie het rapport 'Islamitische basisscholen in Nederland' gepubliceerd. Er kwamen geen schokkende conclusies naar voren. Integendeel: er werd gesteld dat de onderwijskwaliteit op de basisscholen op zijn minst gelijkwaardig, maar soms ook beter was in vergelijking met niet-islamitische basisscholen. Tegelijkertijd werd wel aangegeven dat de inspectie zich zorgen maakte over het onderwijsklimaat op de scholen, dat leerlingen te weinig gestimuleerd zouden worden om zelfstandig te denken en te doen en er sprake was een weinig uitdagende leersituatie. Dit rapport weerhield politici er niet van om geen kritiek meer te hebben op islamitische basisscholen. Een fors aantal invloedrijke politici, die eerder ook zijn genoemd, gaven aan dat de integratie van nieuwkomers door deze scholen zou worden belemmerd en er sprake zou zijn van het stimuleren van segregatie. Ook uitte men haar zorgen over de lessen en in hoeverre zij zouden botsen met de 'Westerse waarden'.³⁸

In de periode 2000-2010 verhardde het debat over de rol van de islam in de samenleving en het islamitische onderwijs verder. Een grote katalysator voor de verharding was de oorlog in Irak en Afghanistan, de aanslagen op 9/11 en in de jaren daaropvolgend de aanslagen in Londen en Madrid. Politici als Pim Fortuyn, Geert Wilders, Rita Verdonk en Ayaan Hirsi Ali stelde steeds vaker hardop de vraag of er voor (onderdelen van) de islam plaats zou moeten zijn in Nederland. De Binnenlandse Veiligheidsdienst publiceerde daarom in 2002 een rapport over het

³⁸ Beemsterboer, Marietje. Islamitisch Basisonderwijs in Nederland. Universiteit Leiden, 2018. 37-39.

islamitisch primair onderwijs in Nederland en beantwoordde de vraag in hoeverre zij zich verhoudt tot de ‘Nederlandse kernwaarden’. Zij gaven in het rapport aan dat het onderwijs geen belemmering zou vormen voor de Nederlandse democratie. De BVD stelde echter wel, zoals eerder ook de Onderwijsinspectie deed, dat er kritisch moest worden gekeken naar een kleiner deel van de scholen en dit zou later in andere rapporten van de Onderwijsinspectie (2003 en 2008) terugkomen, waarbij werd aangegeven dat de besturen van de scholen kwetsbaar zijn en de pedagogische kwaliteit van het vak godsdienst onvoldoende zou zijn op een aantal scholen.³⁹ In de onderstaande grafiek is te zien hoe het aantal islamitische scholen zich in de periode 1988-2017 ontwikkelde.⁴⁰ In het volgende hoofdstuk zal ik verder ingaan op de ontwikkelingen rond het burgerschapsonderwijs op islamitische scholen sinds 2006. Het is belangrijk om te weten dat het startpunt van dit hoofdstuk zich in 2006 afspeelt, waar er sprake was van verharding in de discussie over het islamitisch onderwijs, zoals eerder toegelicht.

³⁹ Beemsterboer, Marietje. Islamitisch Basisonderwijs in Nederland. Universiteit Leiden, 2018. 42-44.

⁴⁰ Beemsterboer, Marietje. Islamitisch Basisonderwijs in Nederland. Universiteit Leiden, 2018. 45.

Hoofdstuk 3: De wetswijziging voor het burgerschapsonderwijs

In dit hoofdstuk zal ik antwoord geven op de deelvraag ‘Op welke manier is de wetswijziging over het burgerschapsonderwijs in 2020 vormgegeven?’ door het wetsvoorstel te bespreken en te beschrijven hoe dit in de Tweede Kamer is behandeld. Daarnaast zal ik context geven hoeveel parlementaire aandacht er de afgelopen jaren is geweest voor specifiek het islamitisch basisonderwijs.

Vanaf 2006 is met de Wet op het primair onderwijs de opdracht voor het onderwijs om jongeren voor te bereiden op deelname aan de samenleving. Deze hernieuwde formulering is tot stand gekomen door een initiatiefwetsvoorstel van de Tweede Kamer en een voorstel van de regering. De opdracht was erop gericht het actieve burgerschap en sociale integratie te bevorderen, in reactie op de afnemende betrokkenheid en groeiende kloof tussen burgers onderling en tussen burgers en overheid.⁴¹ De wet is jarenlang toegepast, maar werd ook gezien als weinigzeggend. De strekking van de wet gaf scholen te weinig aanknopingspunten om het burgerschapsonderwijs gestructureerd toe te passen en bood in het kader van de vrijheid van onderwijs scholen veel ruimte om het burgerschapsonderwijs naar eigen visie in te richten.⁴²

Het eind 2017 gepresenteerde regeerakkoord ‘Vertrouwen in de toekomst’ van Rutte III bevatte daarom een los hoofdstuk over de vrijheid van onderwijs in Nederland. De coalitiepartijen gaven aan dat er een zorg is dat het voor scholen niet mogelijk is om de opdracht voor het geven van burgerschapsonderwijs niet uit te voeren zoals deze is bedoeld. De partijen hebben toen de afspraak gemaakt om de doelen in de Wet op het primair onderwijs betreffende burgerschapsonderwijs te verduidelijken zodat de onderwijsinspectie scherper scholen kan beoordelen op basis van deze doelen. De kernwaarde daarnaast moet voor scholen zijn om te handelen in lijn met de democratische rechtsstaat. Dit zou als een beperking van artikel 23 van de Grondwet omdat het de bewegingsruimte van scholen inperkt door overheidshandelen op het gebied van burgerschapsonderwijs. Aan de andere kant maakte de toenmalige coalitie de beweging om de vrijheid van onderwijs te

⁴¹ “Toezichtkader Actief Burgerschap En Sociale Integratie”, mei 2006. Geraadpleegd 1 mei 2023. <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/stcrt-2006-128-p13-SC75886.html>.

⁴² “Wet- En Regelgeving”, 14 december 2022. Geraadpleegd 1 mei 2023.

<https://www.slo.nl/sectoren/so/burgerschap-so/wet-toezicht/wet-regelgeving/>.

vergroten door het stichten van scholen op basis van de belangstelling van ouders en leerlingen zou worden verruimd. De vrijheid van onderwijs zou op het gebied van richting worden vergroot, maar de marges zouden door de aanscherping van de burgerschapsdoelen worden verkleind. Het stichten van een nieuwe school zou onder andere moeten voldaan aan de wettelijke burgerschapsopdracht, waarbij de nadruk ligt op het bevorderen van actief burgerschap en sociale integratie.⁴³

Om dit te verwezenlijken werd op 28 november het wetsvoorstel ‘Aanscherping burgerschapsopdracht onderwijs’ door het kabinet aangeboden aan de Tweede Kamer. In het kort zorgt deze aanpassing van de wettelijke bepalingen met betrekking tot burgerschapsonderwijs in het basis-, speciaal- en voortgezet onderwijs tot het "meer verplichtend" maken van het burgerschapsonderwijs. Dit houdt in dat de wet voorschrijft dat het onderwijs burgerschap moet bevorderen en wat er precies onder burgerschapsonderwijs valt. Het wetsvoorstel introduceert ook een zorgplicht voor scholen. Scholen moeten ervoor zorgen dat leraren handelen in overeenstemming met democratisch-rechtsstatelijke waarden en dat leerlingen op school kunnen oefenen met het toepassen van deze waarden. De Memorie van Toelichting geeft een nadere toelichting op wat er wordt beoogd met het nieuwe wetsvoorstel. De school moet een plek zijn waar leerlingen actief geleerd wordt om op een constructieve en vreedzame manier met elkaar samen te leven. Het kabinet geeft aan dat de niet-onderhandelbare basiswaarden van de democratische rechtsstaat, de rechten en vrijheden uit de Grondwet en mensenrechtenverdragen, de ankerpunten van de samenleving zijn. Het is interessant dat dit is opgenomen, want er is eerder geconstateerd dat de onderwijsvrijheid voor scholen door het wetsvoorstel wordt beperkt op het gebied van burgerschapsonderwijs. Als argument voor het wetsvoorstel wordt tevens de trend van individualisering en de bevolkingssamenstelling door migratie gegeven. De constatering wordt gedaan dat kinderen niet van nature de democratische traditie in zich hebben geïncorporeerd en de scholen een belangrijke plek zijn om dit ‘democratische gen’ te verkrijgen en kinderen op te leiden tot burgers. De kennis van leerlingen is op dit punt lager dan in vergelijkbare landen en de kwaliteit van het gegeven burgerschapsonderwijs

⁴³ “Regeerakkoord ‘Vertrouwen in de Toekomst’”, 10 oktober 2017. Geraadpleegd 1 mei 2023. <https://www.kabinetsformatie2021.nl/documenten/publicaties/2017/10/10/regeerakkoord-vertrouwen-in-de-toekomst>.

verschilt fors tussen scholen. De doelstelling in het onderwijs is opgenomen in de Wet op het primair onderwijs van 2006 waarbij de nadruk is gelegd op de sociale integratie, zoals die in het vorige hoofdstuk besproken is. Om de doelstellingen op het gebied van burgerschapsonderwijs te verwezenlijken wordt de gemeenschappelijke kern van de burgerschapsopdracht door dit voorstel wettelijk vastgelegd. De gemeenschappelijke kern bestaat volgens het kabinet uit: ‘de ontwikkeling van respect voor en kennis van de basiswaarden van de democratische rechtsstaat en de mensenrechten en het bijbrengen van de sociale en maatschappelijke competenties die leerlingen in staat stellen om deel uit te maken van en bij te dragen aan de samenleving’. Het is duidelijk dat het hier niet alleen gaat om het leren begrijpen van onze samenleving en de opbouw van de democratische rechtsstaat, maar ook het ‘leren’ om je als actief burger te gedragen in de samenleving.⁴⁴

De eerder vastgestelde burgerschapsopdracht schreef scholen sinds de eerder beschreven wet van 2006 voor om bij te dragen aan actief burgerschap en sociale integratie waarbij dit is gespecificeerd in: ‘De burgerschapsopdracht ervan uitgaat dat leerlingen opgroeien in een pluriforme samenleving, mede gericht is op het bevorderen van actief burgerschap en sociale integratie, en er mede op is gericht dat leerlingen kennis hebben van en kennismaken met verschillende achtergronden en culturen van leeftijdgenoten.’ Het rapport *Gedeelde waarden en een weerbare democratie* van het Sociaal en Cultureel Planbureau vormde het startpunt voor het kabinet om te kiezen voor het aanscherpen van de burgerschapsopdracht voor het primair onderwijs. De behoefte van de bevolking aan het versterken van de onderlinge verbondenheid (door het burgerschapsonderwijs) kwam ook als conclusie naar voren in het onderzoek.⁴⁵ De Onderwijsinspectie heeft al eerder geconstateerd dat de eerder genoemde brede formulering voor het burgerschapsonderwijs het te ingewikkeld maakt voor scholen om te komen tot een

⁴⁴ “Besluit van 23 Juni 2021, Houdende Vaststelling van Het Tijdstip van Inwerkingtreding van de Wet van 23 Juni 2021, Tot Wijziging van Een Aantal Onderwijswetten in Verband Met Verduidelijking van de Burgerschapsopdracht Aan Scholen in Het Funderend Onderwijs (Stb. 2021, 320)”, 2 juli 2021. Geraadpleegd 1 mei 2023. <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/stb-2021-321.html>.

⁴⁵ Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport. “Gedeelde waarden en een weerbare democratie”. Publicatie | Sociaal en Cultureel Planbureau, 17 februari 2020. <https://www.scp.nl/publicaties/publicaties/2016/05/03/gedeelde-waarden-en-een-weerbare-democratie>.

integraal en samenhangend aanbod van burgerschapsonderwijs. Het leidt er volgens het kabinet toe dat basisscholen veelal niet heldere of geen leerdoelen formuleren en het burgerschapsonderwijs wat vervolgens leidt tot een moeizaam toezicht van de Onderwijsinspectie. Op basis van verschillende rapporten en praktijkervaring stelt het kabinet dat er in het kort gezegd drie oorzaken zijn dat de burgerschapsopdracht vernieuwd moet worden: scholen krijgen op basis van de wet uit 2006 in het kort te weinig richting mee, er is bij de scholen onvoldoende zicht op de effectiviteit van hun onderwijs en de burgerschapsopdracht is te weinig verplichtend waardoor de Onderwijsinspectie moeilijk kan handhaven.⁴⁶

Om dit te veranderen komt het kabinet met de nieuwe wetgeving. In het voorstel wordt opgenomen dat de scholen de ruimte houden om de inhoud en vorm van het burgerschapsonderwijs te bepalen, maar de gemeenschappelijke kern met betrekking tot de principes en uitgangspunten van de democratische rechtstaat verplicht gesteld voor alle scholen. Daarnaast wordt de open burgerschapsopdracht actief geformuleerd. Het onderwijs zal niet langer ‘mede gericht’ zijn op het bevorderen van burgerschap, maar bevordert verplicht het burgerschapsonderwijs. Ook zal de wijze waarop het onderwijs in het kader van burgerschap vorm krijgt doelgericht en samenhangend zijn. Elke school dient een visie over het burgerschapsonderwijs en hoe het zich zal ontwikkelen te hebben.⁴⁷ Vervolgens dient dit in het onderwijsprogramma tot uitdrukking te komen waardoor er een samenhangend verhaal en programma ligt voor de leerlingen. De school moet in het onderwijsprogramma ook opnemen wat de scholen zullen leren op het gebied van burgerschap. Een belangrijk aspect van het verplichtende karakter is de gemeenschappelijke kern die door het kabinet aan scholen wordt opgelegd. De gemeenschappelijke kern zal aan de hand van het voorstel bestaan allereerst uit de basiswaarden van de democratische rechtsstaat. Het gaat dan in de eerste plaats om ‘kennis van en respect voor de democratie en de rechtsstaat zelf, alsmede de grondrechten’. De democratie, de rechtsstaat en grondrechten zijn historische

⁴⁶ “Memorie van Toelichting”, 28 november 2019. Geraadpleegd 27 april 2023.

<https://www.tweedekamer.nl/kamerstukken/wetsvoorstellen/detail?id=2019Z23710&dossier=35352#activity-2019A05306>. 1-3.

⁴⁷ “Memorie van Toelichting”, 28 november 2019. Geraadpleegd 27 april 2023.

<https://www.tweedekamer.nl/kamerstukken/wetsvoorstellen/detail?id=2019Z23710&dossier=35352#activity-2019A05306>. 2-4.

verworvenheden in Nederland en moeten daarom volgens het kabinet worden besproken. Ten tweede is het ontwikkelen van sociale en maatschappelijke competenties die leerlingen in staat stellen deel uit te maken van en bij te dragen aan de Nederlandse democratische samenleving. Leerlingen moeten in de praktijk ‘oefenen’ met het functioneren in een democratische rechtsstaat waarbij de rechten en vrijheden voor iedereen gelden en hierbij leren deel uit te maken van de Nederlandse democratische samenleving. Als derde maakt burgerschap ‘als integraal onderdeel van de schoolcultuur’ onderdeel van de gemeenschappelijke kern waarbij iedereen die op de scholen betrokken is bij het onderwijs ook de wenselijke sociale omgangsvormen uitdraagt en daarmee een voorbeeldrol voor de leerlingen zijn als zij moeten functioneren in een democratische samenleving. Om dit te verwezenlijken wordt doormiddel van de wet artikel 8, derde lid, van de Wet op het primair onderwijs vervangen door de drie uitgangspunten.⁴⁸

Om de nieuwe gemeenschappelijke kern -zoals die door het kabinet is geformuleerd- op te nemen in de Wet op het primair onderwijs moeten de Eerste en Tweede Kamer instemmen. Ik zal in dit deel ingaan op de behandeling in de Tweede Kamer en ook specifiek bekijken of er aandacht zal zijn voor islamitische scholen of scholen met een religieuze achtergrond. Sinds 2008 zijn er 86 keer Kamervragen ingediend die betrekking hadden op het islamitisch onderwijs in Nederland⁴⁹ en 33 keer die specifiek ingingen op het burgerschapsonderwijs.⁵⁰ Het is dan ook de verwachting dat in het Kamerdebat hier door de politieke fracties op zal worden terugkomen.

⁴⁸ “Memorie van Toelichting”, 28 november 2019. Geraadpleegd 27 april 2023.

<https://www.tweedekamer.nl/kamerstukken/wetsvoorstellen/detail?id=2019Z23710&dossier=35352#activity-2019A05306>. 11-15.

⁴⁹ Tweede Kamer der Staten-Generaal. “Zoeken”, 7 september 2017.

https://www.tweedekamer.nl/zoeken?cfg=tksearch&fld_prl_kamerstuk=Kamervragen&qry=islamitische%20scholen&fld_tk_categorie=Kamerstukken&sta=1&fld_prl_soort=Schriftelijke%20vragen.

⁵⁰ Tweede Kamer der Staten-Generaal. “Zoeken”, z.d.

https://www.tweedekamer.nl/zoeken?cfg=tksearch&fld_prl_kamerstuk=Kamervragen&qry=burgerschapsonderwijs&fld_tk_categorie=Kamerstukken&sta=1&fld_prl_soort=Schriftelijke%20vragen. & Tweede Kamer der Staten-Generaal. “Zoeken”, 26 juni 2012.

https://www.tweedekamer.nl/zoeken?cfg=tksearch&fld_prl_kamerstuk=Kamervragen&qry=burgerschap%20onderwijs&fld_tk_categorie=Kamerstukken&sta=1&fld_prl_soort=Schriftelijke%20vragen.

Op 9 november 2020 ging de Tweede Kamer in debat over de voorgestelde wet op burgerschapsonderwijs. De SGP is het meest kritisch uitgesproken over het wetsvoorstel, omdat het volgens hen ‘de inhoud van burgerschapsonderwijs en de bepaling van de burgerschapsvaardigheden door elkaar laat lopen’.⁵¹ Hij merkt op dat scholen niet zozeer behoefte hebben aan meer houvast door een nieuwe wet, maar dat politici en beleidsmakers een neoliberale behoefte hebben aan meer grip. De SGP is wel bezorgd over onderwijs dat schuurt met de democratische rechtsstaat, maar benadrukt dat ‘het bestaansrecht van deze scholen ook een strijdigheid met de democratische rechtsstaat zit’. Zij zijn dan ook niet enthousiast over het vastleggen van basiswaarden door de overheid, omdat burgerschap juist gaat om het samenleven van mensen met conflicterende standpunten. De andere partijen zijn over het algemeen met elkaar eens, maar hebben ook kritiek of verbeterpunten die zij willen meegeven aan het kabinet. De ChristenUnie vindt ‘het belangrijk dat de inspectie zich niet uitspreekt over de visie van scholen op burgerschapsonderwijs, maar dat de overheid blijft toetsen op de deugdelijkheid van het onderwijs’.⁵² GroenLinks stelt dat ‘vrijheid van onderwijs geen excuus mag zijn om in te gaan tegen gezamenlijke waarden die zijn afgesproken in wetten of internationale verdragen’. Er wordt vooruitgang geboekt met het meer verplichtende karakter van de burgerschapsopdracht, maar er zijn zorgen over de bescherming van lhbt-leerlingen en religieuze minderheden.⁵³ D66 maakt zich zorgen over gesegregeerde scholen en pleit voor meer diversiteit en inclusie in het onderwijs. Er wordt gevraagd naar de ruimte om meer aandacht te besteden aan burgerschapsonderwijs in het primair onderwijs.⁵⁴

⁵¹ Tweede Kamer der Staten-Generaal. “Burgerschapsopdracht aan scholen in het funderend onderwijs (ongecorrigeerd stenogram)”, z.d.
<https://www.tweedekamer.nl/kamerstukken/verslagen/detail?id=2020D45064&did=2020D45064>. 22-23.

⁵² Tweede Kamer der Staten-Generaal. “Burgerschapsopdracht aan scholen in het funderend onderwijs (ongecorrigeerd stenogram)”, z.d.
<https://www.tweedekamer.nl/kamerstukken/verslagen/detail?id=2020D45064&did=2020D45064>. 2-4.

⁵³ Tweede Kamer der Staten-Generaal. “Burgerschapsopdracht aan scholen in het funderend onderwijs (ongecorrigeerd stenogram)”, z.d.
<https://www.tweedekamer.nl/kamerstukken/verslagen/detail?id=2020D45064&did=2020D45064>. 8-11.

⁵⁴ Tweede Kamer der Staten-Generaal. “Burgerschapsopdracht aan scholen in het funderend onderwijs (ongecorrigeerd stenogram)”, z.d.

Als laatste partij komt Kamerlid Harm Beertema (PVV) met zijn bijdrage aan het debat. Hij stelt ‘dat het vak burgerschapsvorming in het Nederlandse onderwijs te vrijblijvend wordt ingevuld’.⁵⁵ Cohesie in de samenleving kan alleen ontstaan in een gemeenschap met gedeelde waarden en onderwijs speelt daarin een cruciale rol zo stelt Beertema. Sinds de opening van de grenzen zou de Nederlandse gemeenschap worden blootgesteld aan invloeden die volgens hem wezensvreemd zijn. Grote groepen islamitische nieuwkomers zouden zich ‘vastklampen aan hun eigen manier van denken en blijven onze vrijheid, ons individualisme en ons streven om gezamenlijk vorm te geven aan het Nederlanderschap afwijzen’. Beertema benadrukt in zijn betoog dat deze problemen ‘al 50 jaar geleden zijn ontstaan en dat er al die tijd miljarden aan integratie en verheffingsonderwijs zijn uitgegeven’.⁵⁶ De meeste politici vermijden volgens hem angstvallig het woord ‘islam’, terwijl dit een structureel probleem zou zijn. Al met al wordt het woord ‘islam’ in het gehele debat, wat ruim vijf uur duurt, 15 keer genoemd en dan met name door de PVV. Het islamitische primair onderwijs heeft geen prominente rol gespeeld in het debat met de minister en de behandeling van het wetsvoorstel. Tijdens de stemming over het wetsvoorstel zijn er diverse moties en amendementen ingediend. Er zijn geen moties ingediend die direct betrekking hadden op het islamitisch onderwijs, maar wel een motie van de PVV die er tegenaan schuurt waarbij de regering wordt verzocht om het burgerschapsonderwijs niet langer vrijblijvend te laten zijn en het onderwijs alsnog handreikingen voor het onderwijsaanbod te geven die zich richten op cultuuroverdracht, assimilatie en emancipatie, gebaseerd op de gedeelde Nederlandse identiteit, tradities en waarden, op de Nederlandse geschiedenis en de joods-christelijke-humanistische waarden die bepalend zijn voor onze Nederlandse

<https://www.tweedekamer.nl/kamerstukken/verslagen/detail?id=2020D45064&did=2020D45064>.
15-18.

⁵⁵ Tweede Kamer der Staten-Generaal. “Burgerschapsopdracht aan scholen in het funderend onderwijs (ongecorrigeerd stenogram)”, z.d.

<https://www.tweedekamer.nl/kamerstukken/verslagen/detail?id=2020D45064&did=2020D45064>.
28.

⁵⁶ Tweede Kamer der Staten-Generaal. “Burgerschapsopdracht aan scholen in het funderend onderwijs (ongecorrigeerd stenogram)”, z.d.

<https://www.tweedekamer.nl/kamerstukken/verslagen/detail?id=2020D45064&did=2020D45064>.
28-29.

samenleving. Het islamitische karakter van tientallen basisscholen wordt hier bewust vermeden als onderdeel van de Nederlandse samenleving.⁵⁷

De SGP heeft ook een aantal amendementen ingediend waarbij -als ze zouden zijn aangenomen- de strekking van de wet fors zou worden afgezwakt doordat het actief verplichtende karakter van burgerschap voor scholen zou zijn geschrapt.⁵⁸ De SGP heeft onder andere voorgesteld om het begrip ‘waarden’ te vervangen door ‘rechten en vrijheden’ en wordt ‘gestimuleerd actief te oefenen met de omgang met deze waarden’ vervangen door ‘voorbereid om te participeren in de democratische rechtstaat’.⁵⁹ Dit lijken op het oog geen grote veranderingen aan het wetsvoorstel, maar ze zijn wel bedoeld om te voorkomen dat er gesproken wordt over ‘gedeelde basiswaarden’ omdat deze volgens de SGP niet aan de overheid zijn om die zo te kunnen bepalen of te kunnen stellen dat deze er zijn. Ook dit amendement wordt door de Tweede Kamer afgewezen. Het is wel opvallend dat DENK, een voorstander van de wet, dit amendement over de basiswaarden ook heeft gesteund. Uiteindelijk hebben de PVV, FvD, Van Haga en de SGP tegen het wetsvoorstel gestemd waardoor deze met 124 stemmen voor tegenover 26 stemmen tegen met een overgrote meerderheid is aangenomen.⁶⁰

Al met al heeft het islamitische onderwijs een marginale rol gespeeld in het debat over de nieuwe wetgeving. Dit is opvallend, want er is regelmatig ophef geweest de afgelopen jaren over het burgerschapsonderwijs op islamitische scholen

⁵⁷ Tweede Kamer der Staten-Generaal. “Wijziging van een aantal onderwijswetten in verband met verduidelijking van de burgerschapsopdracht aan scholen in het funderend onderwijs”, 9 november 2020.

<https://www.tweedekamer.nl/kamerstukken/moties/detail?id=2020Z21022&did=2020D44965>.

⁵⁸ Tweede Kamer der Staten-Generaal. “Wijziging van een aantal onderwijswetten in verband met verduidelijking van de burgerschapsopdracht aan scholen in het funderend onderwijs”, 17 november 2020.

<https://www.tweedekamer.nl/kamerstukken/amendementen/detail?id=2020Z16425&did=2020D35576>.

⁵⁹ Tweede Kamer der Staten-Generaal. “Wijziging van een aantal onderwijswetten in verband met verduidelijking van de burgerschapsopdracht aan scholen in het funderend onderwijs”, 17 november 2020.

<https://www.tweedekamer.nl/kamerstukken/amendementen/detail?id=2020Z16420&did=2020D35559>.

⁶⁰ Tweede Kamer der Staten-Generaal. “Wijziging van een aantal onderwijswetten in verband met verduidelijking van de burgerschapsopdracht aan scholen in het funderend onderwijs”, 17 november 2020.

<https://www.tweedekamer.nl/kamerstukken/wetsvoorstellen/detail?id=2019Z23710&dossier=35352#activity-2019A05306>.

en er zijn in de loop der jaren geregeld Kamervragen over islamitische scholen in het kader van burgerschapsonderwijs gesteld. Het blijkt dat de daadwerkelijke verduidelijking van de burgerschapsopdracht voor het onderwijs een stuk minder controversieel is en al helemaal niet in het kader van het islamitisch onderwijs. Sterker nog: deze aanscherping heeft op brede politieke steun kunnen rekenen.

Hoofdstuk 4: Burgerschapsonderwijs op islamitische basisscholen in Nederland

In 2019 vormde het aantal islamitische basisscholen 0,7% van het totale aantal scholen in Nederland. In 2020 waren er 61 islamitische basisscholen in Nederland actief, voornamelijk in de steden Rotterdam, Ede, Amsterdam, Den Haag en Schiedam.⁶¹ De scholen zijn verplicht om jaarlijks een schoolgids op te stellen waarbij er praktische informatie wordt verschaft over het karakter of identiteit van de school, op welke manier de onderwijstijd is ingevuld en welke onderwijsdoelen worden beoogd.⁶² In dit hoofdstuk zal ik ingaan op wat er wel en/of niet in een aantal schoolgidsen islamitische scholen wordt beschreven over het burgerschapsonderwijs. Om een representatieve afspiegeling van de islamitische basisscholen in Nederland te krijgen zal ik een tiental scholen behandelen die allen uitmaken van scholengemeenschappen uit Leiden, Amsterdam, Rotterdam, Venlo, Gouda, Enschede, Maastricht, Den Haag, Ede en Harderwijk.

De identiteit van de schoolgemeenschappen

De tien scholen die ik nader zal gaan bestuderen zijn allen onderdeel van verschillende schoolgemeenschappen. Er zijn eenentwintig islamitische schoolgemeenschappen waar tien scholen onderdeel zijn van tien schoolgemeenschappen: Stichting NOOR, SIE Zuid-Oost Nederland, SIMON, SIS El Amal, SIPOR, SIS Rijn & Gouwe, SMART, SIS Amsterdam, ISNO Yunus Emre en SEIOO. Het is interessant om te bekijken of de identiteit van de schoolgemeenschappen zeer van elkaar verschillen. Op die manier kan ik mij al een betere voorstelling maken vanuit welke insteek de schoolgidsen zijn opgesteld door de scholen die onderdeel zijn van de schoolgemeenschappen. Door de scholen te kiezen die allen onderdeel zijn van een andere schoolgemeenschap kan ik duidelijkere conclusies trekken over hun visie op burgerschapsonderwijs en wat er in de praktijk aan wordt gedaan. De scholen die onderdeel zijn van een gemeenschap hebben doorgaans dezelfde visie op het onderwijs, burgerschap en het aanbod voor hun leerlingen. Door de helft van de schoolgemeenschappen te

⁶¹ De ISBO. "Scholenmonitor - deisbo.nl". deisbo.nl, 16 maart 2020. Geraadpleegd 2 mei 2023. <https://deisbo.nl/besturen/scholenmonitor/>.

⁶² Van Den Boogaard, Tessa. "Schoolgids". Ouders & Onderwijs (blog), 12 augustus 2021. Geraadpleegd 2 mei 2023. <https://oudersenonderwijs.nl/kennisbank/school-organisatie/algemene-informatie-over-de-school/schoolgids/>.

bespreken die verspreid zijn over het gehele land, kunnen we stellen dat er sprake is van een divers en representatief beeld van de schoolgemeenschappen. Er vallen in totaal 45 scholen onder de scholengemeenschappen die worden besproken, terwijl er in totaal 61 islamitische scholen in 2020 waren in Nederland.

Stichting Noor geeft aan dat de opvoedkundige kant van Noor-scholen van cruciaal belang is, omdat het overdragen van normen en waarden gebaseerd op de Islamitische geloofsovertuiging bijdraagt aan de ontwikkeling van kinderen. De scholen ondersteunen de opvoeding die kinderen thuis krijgen en bieden een geborgen en harmonieuze omgeving waar de opvoedkundige en godsdienstige uitgangspunten van de islam terug te vinden zijn. De schoolgemeenschap geeft duidelijk aan dat de Quran en de Soennah de basis vormen voor de maatschappelijke participatie van de leerlingen en er wordt dagelijks gezamenlijk uit gereciteerd en het middaggebed wordt samen verricht. De islamitische identiteit vormt een rode draad bij alle opvattingen die in de les terugkomen.⁶³

SIE Zuid-Oost Nederland heeft geen uitgebreide paragraaf opgenomen over identiteit van haar scholen. De scholen die deelnemen aan deze schoolgemeenschap geven allen aan dat zij zich onderscheiden van andere scholen door het gehele jaar islamitische activiteiten uit te voeren. Daarnaast is er een professionele godsdienstleraar om lessen over de Quran en de Soenna te geven. Ook is er veel aandacht voor het aanleren van het gebed en zijn er gebedsruimtes voor de leerlingen.⁶⁴

De schoolgemeenschap SIMON geeft aan kinderen een veilige omgeving te bieden om zich te ontwikkelen en ontplooiën. Wereldburgerschap staat centraal in hun onderwijs, waarbij kinderen worden aangemoedigd om hun eigen levenswijze en identiteit te ontdekken en te omarmen. Als een soennitische school willen ze leerlingen een sterk islamitisch bewustzijn meegeven en islamitische waarden begrijpen en toepassen. Elk kind wordt gezien als een uniek schepsel van Allah en het is de taak van de school om de aanleg tot het goede te helpen ontwikkelen en verwezenlijken. De school staat midden in de samenleving en wil bijdragen aan een

⁶³ Hilde. "Noor onderwijs - Noorscholen". Noor stichting islamitische scholen, 6 maart 2023. Geraadpleegd 3 mei 2023. <https://noorscholen.nl/noor-onderwijs/>.

⁶⁴ Venlo, Al Andalous. "Identiteit". Al Andalous. Geraadpleegd 4 mei 2023. <https://alandalous.nl/identiteit>.

brede en verdraagzame blik onder kinderen. Het is interessant dat de schoolgemeenschap de nadruk lijkt te leggen op het wereldburgerschap in hun visievorming op het onderwijs. Dit is mogelijk een aspect dat ook terug zal komen in de schoolgidsen van de betreffende scholen.⁶⁵

Als vierde schoolgemeenschap behandel ik kort SIS El Amal. El Amal geeft aan zich bewust te zijn van haar rol om kinderen voor te bereiden om met diversiteit om te gaan. Het onderwijs richt zich op het verkrijgen van sociale competenties en democratisch burgerschap waarbij de klas als leefgemeenschap wordt beschouwd. Er wordt ook veel aandacht besteed aan normen en waarden, identiteit en cultuurbewustzijn. De methode De Vreedzame School wordt op alle scholen gebruikt om deze doelen te bereiken. Zij geven in hun identiteitsverklaring aan dat zij leerlingen naast goed onderwijs ook de kennis en trots om hun religieuze identiteit uit te dragen en te praktiseren willen aanleren. El Amal streeft naar een gemeenschappelijke noemer voor levensovertuiging en cultuur en wil laten zien dat islamitisch onderwijs een bijdrage kan leveren aan het ontwikkelen van betrokken burgers voor de toekomst.⁶⁶

De schoolgemeenschap SIPOR heeft geen gedeelde visie op het onderwijs op haar website opgenomen. Daarnaast is het opvallend dat de scholen die onderdeel zijn van de schoolgemeenschap niet dezelfde uitgangspunten noemen in hun verklaring over de identiteit van de school.

Als zesde schoolgemeenschap bespreek ik SIS Rijn & Gouwe. De schoolgemeenschap verwelkomt alle kinderen en leerkrachten, ongeacht hun sociale, culturele of levensbeschouwelijke achtergrond en leren hen respect te hebben voor elkaars overtuigingen en meningen. De scholen van deze gemeenschap werken vanuit vier kernwaarden: professionaliteit, zorgzaamheid, duurzaamheid en samenwerking. Professionaliteit staat voor kwalitatief goed onderwijs en de bereidheid om het eigen handelen en de organisatie te verbeteren. Zorgzaamheid betekent dat er aandacht is voor de ontwikkelbehoeften van het kind, de ouder en collega's en voor een veilig pedagogisch leer- en werkklimaat. Duurzaamheid betekent consistentie, betrouwbaarheid, financiële stabiliteit en respect voor mens,

⁶⁵ “Visie op identiteit”. Geraadpleegd 3 mei 2023. <https://www.simonscholen.nl/Over-SIMON/Missie-en-visie/Visie-op-identiteit/>.

⁶⁶ Changer. “Identiteit”. Geraadpleegd 4 mei 2023. <https://www.elamal.nl/organisatie/identiteit/>.

milieu en maatschappij. Samenwerking staat voor respectvol luisteren en samenwerken binnen teams, met leerlingen en ouders. De scholen zijn islamitische scholen die de islamitische identiteit uitdragen, maar openstaan voor leerlingen, ouders en personeel met andere culturele of religieuze achtergronden. De scholen streven naar een waardevolle toekomst met respect, gerechtigheid, verdraagzaamheid en vrede voor iedereen, inclusief mensen met een handicap. Als laatste is het opvallend dat zij aangeven kinderen voor te bereiden op hun toekomst, hun rol en hun verantwoordelijkheid in de hedendaagse multiculturele samenleving. Tegelijkertijd geeft de schoolgemeenschap duidelijk aan een islamitische schoolgemeenschap te zijn waarbij er waarde wordt gehecht aan de woord en daad van de islamitische identiteit. De rol van het toekomstige burgerschap van de leerlingen wordt summier belicht.⁶⁷

Als zevende schoolgemeenschap SMART, waar alleen de basisschool El Habib onder valt. Het is een van de weinigen islamitische schoolgemeenschappen waar maar een school onder valt. De schoolgemeenschap heeft een uitgebreid deel opgenomen in haar identiteitsverklaring over ‘actief burgerschap’. De schoolgemeenschap geeft aan dat door leerlingen deel te laten nemen aan activiteiten voor gemeenschapsbelangen binnen en buiten de school, de leerlingen op een verantwoorde wijze leren als actieve burgers deel te nemen aan de samenleving. Een bewuste omgang met waarden en normen van verschillende culturen en etnische achtergronden proberen zij op die wijze te stimuleren, vooral bij kinderen met een andere culturele en etnische achtergrond, die dagelijks geconfronteerd worden met verschillende en soms conflicterende waarden. De multiculturele samenstelling van de schoolbevolking vormt volgens het schoolbestuur een goede oefenbasis voor het voortgezet onderwijs en het latere leven. De school is erkend als excellent door de overheid vanwege hun taal- en ouderbeleid en onderscheidt zich ook op het gebied van actief burgerschap en sociale integratie. Het is belangrijk dat de leerlingen op een gezonde en actieve manier voorbereid zijn op de Nederlandse samenleving, waarin ze als ambitieuze en volwaardige burgers optimaal kunnen functioneren. Daarom wordt er op de school aandacht besteed aan het protocol ‘Actief burgerschap’, omdat een sterke en

⁶⁷ Sipor. “Missie, visie en identiteit”. SIPOR. Geraadpleegd 4 mei 2023. <https://sipor.nl/missie-visie-en-identiteit>.

gezonde basis noodzakelijk zou zijn om later een verantwoord handelende burger te worden. Het is opvallend dat de schoolgemeenschap de begrippen ‘actief burgerschap’ en ‘sociale integratie’ in hun identiteitsverklaring hebben opgenomen omdat het ook begrippen zijn die ook in de wetwijziging direct zijn opgenomen. Ook het motto van de school is opvallend: ‘Onze doelstelling is om onze kinderen voor te bereiden op en in staat te stellen tot volwaardig functioneren in en deelnemen aan de Nederlandse samenleving, met de nadruk om dit te doen vanuit de eigen levensbeschouwelijke en culturele achtergrond.’ Ook dit onderdeel heeft veel weg van het tweede verplichtende onderdeel die in de nieuwe wetgeving is opgenomen, namelijk het voorbereiden van leerlingen op hun leven in de maatschappij.⁶⁸

De achtste schoolgemeenschap SIS Amsterdam heeft haar identiteitsverklaring vanuit de theologische invalshoek ingestoken. Op de schoolgemeenschap hebben de scholen als grondslag de islamitische leer, die is ontleend aan de islamitische geschriften zoals Qur’aan en Sunnah en vormen de inzichten van de Ahli Sunnah wa’l Jama’ah. Het onderwijsprogramma besteedt veel aandacht aan de Qur’aan, de Sunnah en het praktiseren ervan in het dagelijks leven. Ook wordt er veel aandacht gegeven aqidah (geloofszaken) en ‘ibadaat (praktijk van de islam), achlaq en adaab (gedrag en omgangsvormen). Voor de schoolgemeenschap is de islam leidend en richting geeft in hun onderwijsprogramma en praktische handelen. De schoolgemeenschap geeft invulling aan het geloof door middel van lesactiviteiten, dagelijkse rituelen, festiviteiten en het creëren van een islamitische sfeer. Ouders worden actief betrokken bij verschillende activiteiten om een islamitische sfeer op school te creëren en nemen deel aan de festiviteiten op school. Ook is er het gezamenlijk bidden vanaf groep 5, het toepassen van islamitische omgangsnormen, het geven van het maximale aantal uren islamonderwijs, het vieren van de twee islamitische feesten op school en het geven van verantwoord onderwijs op islamitische grondslag. Het is een verschil met andere islamitische schoolgemeenschappen omdat de focus meer op het religieus juist handelen lijkt te liggen. Daarnaast wordt er in de identiteitsverklaring van SIS Amsterdam niet gesproken over het betrekken

⁶⁸ El Habib basisschool. “School | El Habib basisschool”. Geraadpleegd 2 mei 2023. <https://www.elhabib.nl/school>.

van leerlingen bij de samenleving en het aanleren van actief burgerschap. Dit hoeft niet te betekenen dat hier geen aandacht voor is in het curriculum, maar het is een opvallend verschil met de eerder besproken identiteitsverklaringen.⁶⁹

Als een na laatste schoolgemeenschap behandel ik ISNO Yunus Emre die is gevestigd in de stad Den Haag en haar omgeving. De schoolgemeenschap is met zes scholen betrekkelijk groot. De schoolgemeenschap geeft in haar identiteitsverklaring aan dat de islamitische levensbeschouwing de schoolgemeenschap onderscheidt van andere scholen en de identiteit vormt van de school. De stichting heeft als belangrijk uitgangspunt het ontwikkelen van een islamitisch zelfbesef bij kinderen, in relatie tot het lesaanbod van de scholen. Het doel is om een aantal belangrijke waarden en normen aan leerlingen mee te geven, zoals eerlijkheid, verdraagzaamheid en respect, zodat ze later hun eigen keuzes kunnen maken. De school wil de kinderen begeleiden in hun ontwikkeling tot wereldburgers en streeft ernaar om onderwijs van zo hoog mogelijk niveau aan te bieden, terwijl de identiteit van de schoolgemeenschap behouden blijft. Dat willen zij bereiken door ‘de scholen in te bedden in de Nederlandse samenleving, onderwijs van zo hoog mogelijk niveau aan te bieden en daarbij een verantwoorde identiteit uit te dragen, goed gekwalificeerd personeel met een verscheidenheid aan culturen aan te stellen en een organisatiestructuur neer te zetten die past bij een moderne dynamische en transparante organisatie, waarbij iedereen zijn/haar eigen bijdrage levert aan ontwikkeling van kwaliteit’. Verder geven zij aan dat de kinderen opgroeien in een multireligieuze, multiculturele en multi-etnische omgeving waar zij leren kennis en waardering te hebben voor mensen met een ander geloof. Hierdoor worden ze waardevolle partners in de Nederlandse samenleving. De schoolgemeenschap sluit zich niet op in het eigen isolement, maar wil juist de deuren naar de samenleving openen. Het is opvallend dat zij specifiek het begrip ‘wereldburgerschap’ naar voren brengen als kerndoel van de schoolgemeenschap. Daarnaast willen zij dat hun leerlingen ‘partners’ worden van de Nederlandse samenleving. Het is niet volledig duidelijk wat zij hier mee bedoelen, want het

⁶⁹ Stichting Islamitische School Assidieq. “Missie | Stichting Islamitische School Assidieq”, 4 april 2019. Geraadpleegd 2 mei 2023. <https://www.as-siddieq.nl/missie/>.

begrip ‘partner’ kan nog steeds op een meer afstandelijke en zakelijke manier geïnterpreteerd worden.⁷⁰

Als laatste schoolgemeenschap behandel ik SEIOO, die met zes scholen in onder andere Ede en Zwolle ook betrekkelijk groot is en zelfs plannen heeft om uit te breiden en op dit moment bezig is om daar voldoende ondersteuningsverklaringen voor te verzamelen. De identiteit van de schoolgemeenschap is gebaseerd op de islamitische grondslag waarbij het goede gedrag centraal staat. De schoolgemeenschap staat open voor alle kinderen, ongeacht hun sociale, politieke en religieuze achtergrond. De schoolgemeenschap gelooft dat de ontwikkeling van sociaal-emotionele intelligentie net zo belangrijk is als cognitieve intelligentie en dat de boodschap van de Koran en het voorbeeld van de profeet Mohammed daarbij als uitgangspunt dienen. De islamitische identiteit van de school is leidend voor het onderwijs en de omgang met elkaar en de Koran en Soenna nemen een centrale plaats in voor de schoolgemeenschap. Naast onderwijs in schoolvakken leren kinderen ook hoe ze respectvol met elkaar om kunnen gaan. Het is duidelijk dat het (wereld)burgerschap in de identiteitsverklaringen vrijwel niet terug lijkt te komen. Het kan mogelijk zijn dat de schoolgemeenschap het verwijzen naar het moeten leven als het leven van de profeet Mohammed ook als een vorm van burgerschapsonderwijs ziet, maar dit valt niet af te leiden uit de verklaring.⁷¹

In mijn deelvraag voor dit hoofdstuk lag de focus op welke manier de identiteit van de schoolgemeenschappen is vormgegeven. De conclusie is dat de schoolgemeenschappen zeer uiteenlopende identiteitsverklaringen hebben opgesteld. Het overgrote deel van de scholen geeft duidelijk aan dat het islamitische geloof de basis vormt van de identiteit, maar er wordt verschillend aangegeven hoe dit concreet wordt ingevuld. Er zijn scholen die zich zichtbaar beroepen op de profeet Mohammed, de Soenna en Koran. Ook maken zij duidelijk hoe dit wordt verweven in het curriculum en waarom het van belang is hier extra aandacht aan te besteden. Er wordt verwezen naar het vak godsdienst, de gebedslessen die worden aangeboden en het aanbieden van islamitische activiteiten. Daarnaast zijn er ook

⁷⁰ Yunus Emre. “Onze Identiteit - Yunus Emre”, 10 juli 2022. Geraadpleegd 2 mei 2023. <https://www.bsyunusemre.nl/identiteitsbeleid/>.

⁷¹ “Identiteit – Al Amana”. Geraadpleegd 2 mei 2023. <https://alamana.nl/identiteit/>.

scholen die zich meer focussen op het wereldburgerschap, tolerantie en het voorbereiden van leerlingen op de multiculturele samenleving. Wereldburgerschap staat vaak centraal in hun onderwijs, waarbij kinderen worden aangemoedigd om hun eigen levenswijze en identiteit te ontdekken en te omarmen. De identiteitsverklaringen van de schoolgemeenschappen laten zien dat er ook tussen de islamitische schoolgemeenschappen grote verschillen zijn welke uitgangspunten zij hanteren voor hun identiteitsvorming. Het is van belang om hier kennis van te hebben voor het behandelen van de schoolgidsen en hoe er tegen het burgerschapsonderwijs wordt aangekeken. De schoolgidsen en de visie op het burgerschapsonderwijs zijn een voortvloeisel uit de identiteit van de schoolgemeenschappen.

De schoolgidsen

Om een beter beeld te krijgen van wat de verschillende scholen nu daadwerkelijk doen op het gebied van burgerschapsonderwijs zal ik nu ingaan op de schoolgidsen van de scholen. Aan de hand van het kader dat ik eerder bij mijn theoretisch kader heb opgesteld zal ik aangeven wat opvallend is aan de diverse schoolgidsen.

Allereerst de Leidse islamitische basisschool *Er-Risèlèh* (schoolgemeenschap: NOOR/SIB) met 146 leerlingen waar in de schoolgids onder andere wordt ingegaan op de missie, bestaansrecht, visie en burgerschapsrol van de school.⁷² Het schoolbestuur heeft hun bestaansrecht te danken aan de Nederlandse samenleving waarin zij de mogelijkheid krijgen als moslims om hun islamitische identiteit uit te dragen. Op deze manier kunnen moslims optimaal participeren in de samenleving en dragen zij ook een verantwoordelijkheid tegenover andere maatschappelijke groepen ‘bij maatschappelijke processen’. De missie van de school is dan ook om leerlingen voor te bereiden volledig mee te kunnen participeren in de samenleving en als actief burger door het leven kunnen gaan. Daarnaast is het opvallend dat er wordt aangegeven dat er werk wordt gemaakt van het stimuleren van actief burgerschap en sociale integratie van leerlingen. Er moeten kennis en vaardigheden worden overgedragen op het gebied van het politieke, economische en sociaal-culturele leven waarbij leerlingen ‘goed

⁷² “Islamitische Basisschool Er Riseleh (Leiden) | Scholen op de kaart”. Geraadpleegd 4 juni 2023. <https://scholenopdekaart.nl/basisscholen/leiden/26283/islamitische-basisschool-er-riseleh/>.

functioneren als Nederlands burger'. In de praktijk betekent dit actief participeren, medeverantwoordelijk voelen, democratisch gedrag vertonen en een actieve bijdrage leveren aan de leefomgeving. Als laatste is er een werkgroep bestaande uit docenten opgetuigd om specifiek over burgerschapsonderwijs te spreken en het vorm te geven.⁷³

De tweede basisschool is *Al Qalam* ('De Pen') die gevestigd is in Gouda en heeft 454 leerlingen.⁷⁴ De school is onderdeel van de schoolgemeenschap SIS Rijn & Gouwe. Ook in deze schoolgids wordt er ingegaan op de missie, visie en haar kernwaarden. De missie van de basisschool lijkt minder te focussen op actief burgerschap, maar op het verzorgen van kwalitatief onderwijs, levensbeschouwelijke waarden, het overbrengen van normen en waarden vanuit de lokale gemeenschap en een inspirerende leer- en werkomgeving bieden. Het schoolbestuur geeft in vrij algemene termen aan dat het leerlingen wil vormen zodat zij zelfstandig en volwaardig kunnen deelnemen aan de samenleving waarbij de inspiratie vanuit het islamitische geloof de basis vormt. In het hoofdstuk over de vakken die worden gegeven is er ook aandacht voor actief burgerschapsonderwijs en sociale cohesie. Er wordt toegelicht wat het Ministerie van OCW onder actief burgerschap verstaat en dat de school zelf de mogelijkheid heeft om hier invulling aan te geven vanwege de vrijheid van onderwijs. De school moet volgens de wet aan de volgende kerndoelen verplicht aandacht geven: '1. Kennis van de democratie en rechtstaat zelf, alsmede de grondrechten. 2. Kennis van, inzicht in de werking van en respect voor de achterliggende abstracte basiswaarden, ook in hun onderling verband. 3. Het ontwikkelen van sociale en maatschappelijke competenties. 4. Een respectvolle oefenplaats bieden waarin actief geoefend kan worden met basiswaarden en burgerschapsvaardigheden geïnternaliseerd worden.' De school benadrukt vervolgens opnieuw dat de school grote vrijheid heeft hier zelf kleur aan te geven vanuit de eigen islamitische identiteit. In de schoolgids wordt vervolgens uitgebreid besproken hoe zij omgaan met de doestellingen rond vrijheid en gelijkheid, macht en inspraak, democratische cultuur, diversiteit, solidariteit, digitaal samenleven, duurzaamheid, globalisering, technologisch burgerschap en

⁷³ "Schoolgids – Er Riseleh", z.d. <https://iberriseleh.nl/schoolgids/>. 3-6.

⁷⁴ "Islamitische Basisschool Al Qalam (Gouda) | Scholen op de kaart". Geraadpleegd 4 juni 2023. <https://scholenopdekaart.nl/basisscholen/gouda/8912/islamitische-basisschool-al-qalam/>.

denk- en handelwijzen. Al met al lijkt de school er in ieder geval in theorie veel werk van te maken, maar blijft de school benadrukken dat zij hier op een eigen manier invulling aan kan geven. Het laat op het eerste ogenblik zien dat er een noodzaak gevoeld wordt om dit te blijven benadrukken.⁷⁵

De derde school die ik zal bespreken is *Al Andalous* in Venlo (Schoolgemeenschap SIE Zuid-Oost Nederland) waar 61 leerlingen op zitten.⁷⁶ In de schoolgids wordt ingegaan op actief burgerschap, visie en missie, het lesaanbod en de zorg voor de leerlingen. De school is gebaseerd op een islamitische grondslag, maar er zijn daarnaast een aantal grondbeginselen waar zij aandacht voor willen hebben: het vrijheidsbeginsel, gelijkheidsbeginsel en solidariteitsbeginsel. De visie en missie behelst dat de leerlingen worden opgevoed met de normen en waarden uit de islamitische belevingswereld. Het schoolbestuur geeft aan dat dit samen moet gaan met de waarden die vanuit actief burgerschap en sociale integratie zijn geformuleerd. Als het gaat om actief burgerschap dan moeten de ouders nauw worden betrokken bij de discussie over de waarden en normen. Op deze manier probeert het schoolbestuur de ouders ook medeverantwoordelijk te maken voor de lessen die rondom burgerschapsvorming worden aangeboden. De school geeft aan dat het burgerschapsonderwijs is verweven in verschillende vakken, dus geen status apart heeft gekregen. Daarnaast wordt er ook niet aangegeven dat burgerschapsonderwijs betrekking heeft op het politiek, economische en sociaal-culturele leven, maar heeft het alleen betrekking op ‘gedrag als burger’. In de schoolgids worden een aantal activiteiten opgesomd die worden ondernomen in het kader van burgerschapsonderwijs, zoals het bezoeken van musea, de markt en een winkel. Er wordt duidelijk gemaakt welke lessen leerlingen nu daadwerkelijk meekrijgen op het gebied van de eerdergenoemde vier kernuitgangspunten bij actief burgerschapsonderwijs.⁷⁷ Verderop in de schoolgids is opgenomen dat er veelvuldig aandacht is voor de islamitische grondslag van de school. Er worden islamitische normen en waarden aangeleerd, er is vanaf groep 1 al godsdienstles, er zijn verschillende themaweken rondom het gebed en de hadj, het dragen van

⁷⁵ “Schoolgids”. Geraadpleegd 2 mei 2023. <https://www.al-qalam.nl/pagina/411449/Schoolgids>. 37-39.

⁷⁶ “Al Andalous (Venlo) | Scholen op de kaart”. Geraadpleegd 4 juni 2023. <https://scholenopdekaart.nl/basisscholen/venlo/23196/al-andalous/>.

⁷⁷ “Schoolgids”. Al Andalous. Geraadpleegd 2 mei 2023. <https://alandalous.nl/schoolgids>. 8-9.

islamitische kleding wordt gestimuleerd en vanaf groep 6 verplicht en moeten kinderen gescheiden gymen. De basisschool laat daarmee zien veel waarde te hechten aan haar islamitische identiteit, maar tegelijkertijd ook actief burgerschap een plek te hebben gegeven in haar schoolgids. De toelichting op het burgerschapsonderwijs is wel een stuk meer summier dan de eerder behandelde scholen.⁷⁸

De vierde school die ik zal bespreken is de Rotterdamse basisschool *Al-Ghazali* (Schoolgemeenschap: SIPOR) met 343 leerlingen.⁷⁹ Zij vormt samen met een aantal andere scholen een scholengemeenschap voor de regio Rijnmond. De Koran, God en de Soenna vormen de basis van hun visie op het onderwijs en zijn de maatstaven waarmee ze het onderwijs hebben vormgegeven. De kern van hun missie vatten ze als volgt samen: ‘Wij willen onze leerlingen vormen tot betrokken wereldburgers door het bieden van kwalitatief goed toekomstgericht onderwijs vanuit de Islamitische identiteit.’ Het is interessant om hier te constateren dat het begrip ‘wereldburgers’ hier voor het eerst wordt gebruikt. In de eerder besproken schoolgidsen richtte het burgerschap zich voornamelijk op de lokale of nationale gemeenschap en ging het om participatie in de directe leefomgeving, maar *Al-Ghazali* introduceert hier ook het wereldburgerschap. Het schoolbestuur geeft zelf aan dat de doelstelling ook is om goed kwalitatief onderwijs aan te bieden, maar de eigen identiteit hierbij te willen behouden. Op deze manier willen ze er voor zorgen dat de leerlingen zich ontwikkelen tot zelfbewuste en zelfverzekerde wereldburgers. Het schoolbestuur geeft aan dat de zogenoemde ‘sociale opbrengsten’ de volgende kernwaarden voor leerlingen moeten zijn: wereldburgers, verantwoordelijkheidsgevoel en betrokkenheid. Samengevat wil *Al-Ghazali* ‘door middel van kwalitatief goed primair onderwijs kinderen vormen tot wereldburgers met een islamitische identiteit, die een groot verantwoordelijkheidsgevoel hebben voor hun omgeving en het milieu, en op betrokken wijze in de Nederlandse samenleving staan.’ Hoe zij dit in de praktijk willen brengen en verbeteren is

⁷⁸ “Schoolgids”. Al Andalous. Geraadpleegd 2 mei 2023. <https://alandalous.nl/schoolgids>. 26.

⁷⁹ “Islamitische Basisschool Al-Ghazali (Rotterdam) | Scholen op de kaart”. Geraadpleegd 4 juni 2023. <https://scholenopdekaart.nl/basisscholen/rotterdam/4976/islamitische-basisschool-al-ghazali/>.

onduidelijk. Zij hebben geen, in tegenstelling tot andere behandelde scholen, een concreter plan in de schoolgids waar ze wel/niet aandacht aan willen geven.⁸⁰

Als vijfde basisschool behandel ik *Al Yaqoet* (Schoolgemeenschap: SIS Amsterdam), waar 276 leerlingen in Amsterdam les krijgen.⁸¹ In de schoolgids wordt wederom aangegeven dat de Koran en de levenswijze van de profeet Mohammed de uitgangspunten zijn voor het onderwijs en het pedagogisch handelen. De universele waarden die hier uit voortkomen dienen voor het bevorderen van het burgerschap en maatschappelijke participatie. De islamitische sfeer is zichtbaar door de begroeting, de schooldag beginnen en eindigen met een islamitische smeekbede, het gezamenlijk verrichten van het middaggebed, de islamitische feestvieringen, de omgang met elkaar en onze kleding- en voedingsvoorschriften.⁸² Om dit handen en voeten te geven wordt burgerschapsvorming als onderdeel van het verplichte vak wereldoriëntatie gezien. Burgerschap gaat volgens de school om de manieren waarop individuen zich verhouden tot anderen en gemeenschappen, en daarmee over omgaan met verschillen, diversiteit, sociale cohesie en solidariteit. Daarnaast gaat het over de verhouding tussen individuen, autoriteiten en instituties. Het schoolbestuur geeft aan democratisch burgerschap daarom van wezenlijk belang te vinden omdat daardoor aandacht wordt gegeven aan democratische en maatschappelijke waarden. In de schoolgids wordt dit ook geconcretiseerd door te wijzen op het bijbrengen van democratische gezindheid, een tolerante houding, een respectvolle omgang met elkaar, de bereidheid om te participeren in de samenleving en het onderschrijven van mensenrechten. De school werkt volgens het programma ‘De Vreemde School’ om de school een democratische gemeenschap te maken waarbij iedereen een stem heeft. Ook worden er groepsvergaderingen georganiseerd waarbij leerlingen daadwerkelijk mogen meebeslissen over zaken die hen aangaan. Als laatste heeft ook ‘sociale redzaamheid’ een plek in het curriculum en wordt er aandacht gegeven

⁸⁰ Al-Ghazali, Islamitische Basisschool. “Schoolgids”. Islamitische Basisschool Al-Ghazali. Geraadpleegd 2 mei 2023. <https://al-ghazali.nl/praktische-informatie/schoolgids>. 3-5.

⁸¹ “Islamitische Basisschool Al Yaqoet (de Robijn) (Amsterdam) | Scholen op de kaart”. Geraadpleegd 4 juni 2023.

<https://scholenopdekaart.nl/basisscholen/amsterdam/22811/islamitische-basisschool-al-yaqoet-de-robijn/>.

⁸² “Schoolgids Al Yaqoet”. Geraadpleegd 2 mei 2023. <https://www.ibsalyaqoet.nl/>. 5.

aan seksuele vorming. Leerlingen krijgen in de bovenbouw 2,5 uur ‘wereldoriëntatie’ en 0,5 uur ‘sociale redzaamheid’ per week.⁸³

De zesde basisschool die ik zal behandelen is *Al Ummah* (Schoolgemeenschap: SIMON) gevestigd in Enschede met 298 leerlingen.⁸⁴ Zij geven aan dat de kenmerken van de school ‘een vreedzame school’, ‘liefde omwille van Allah’, ‘gezond en duurzaam’, ‘NT2-programma’ en het ‘democratisch burgerschap’ zijn.⁸⁵ Zij hanteren het programma van De Vreedzame School als een belangrijke aanvulling op de burgerschapsvorming van de leerlingen. Deze methodiek zorgt ervoor dat de klas en de school worden gezien als een leefgemeenschap waar kinderen gehoord worden, maar ook van zich kunnen laten horen. Ook leren zij om samen beslissingen te nemen en conflicten in gezamenlijkheid op te lossen. Dit programma sluit ook aan bij de doelstelling van de wetgeving dat de schoolcultuur democratisch en participatief is. De school maakt niet duidelijk in hun schoolgids hoe zij verder het begrip ‘democratisch burgerschap’ tot uiting brengen op de school en het curriculum. Eerder hebben we gezien dat islamitische basisscholen deze doelstelling concreet laten terugkomen in hun vakkenpakket, maar daar is bij *Al Ummah* geen sprake van. Zij geven wel aan dat het hun taak is om haar leerlingen op te voeden tot zelfbewuste en ruimdenkende persoonlijkheden die actief en positief in de maatschappij meedoen.⁸⁶ Hier komt duidelijk de notie en het uitgangspunt van actief burgerschap om de hoek, maar zij concretiseren dit verder niet behalve door het programma van De Vreedzame School te benadrukken. Dit kan er mogelijk mee te maken hebben dat de schoolgids voor 2023 nog niet op de website is gedeeld en deze schoolgids uit het schooljaar 2021/2022 stamt. Overigens is het zo dat zij in het schoolplan 2020-2024 een uitgebreidere ambitie formuleren over het burgerschapsonderwijs, maar in mijn onderzoek focus ik mij alleen op de schoolgidsen van de desbetreffende scholen.

⁸³ “Schoolgids Al Yaqoet”. Geraadpleegd 2 mei 2023. <https://www.ibsalyaqoet.nl/>. 19.

⁸⁴ “Al Ummah (Enschede) | Scholen op de kaart”. Geraadpleegd 4 juni 2023. <https://scholenopdekaart.nl/basisscholen/enschede/5020/al-ummah/>.

⁸⁵ “SIMON - Alummah > School > Documentatie”. Geraadpleegd 2 mei 2023. <https://www.alummah.nl/School/Documentatie>. 5-7.

⁸⁶ “SIMON - Alummah > School > Documentatie”. Geraadpleegd 2 mei 2023. <https://www.alummah.nl/School/Documentatie>. 1-2.

De zevende basisschool is de Maastrichtse basisschool *El Habib* (Schoolgemeenschap: SMART). In 2023 zaten er 356 leerlingen op de school en is daarmee een betrekkelijk grote basisschool.⁸⁷ In de schoolgids is een uitgebreid deel opgenomen over het burgerschapsonderwijs en hoe zij het actief burgerschap van hun leerlingen stimuleren. Het schoolbestuur geeft aan sterk in te zetten op het overdragen van kennis over andere religies, maar ook op het aannemen van allochtone en autochtone leerkrachten zodat er beter samengewerkt kan worden aan een basis voor actief burgerschap. De school ziet hier kennelijk een verband in. De leerlingen moeten de scholen ervaren als een basis waarop hij of zij kunnen terugvallen en tezamen vormen zij de basis voor de multiculturele Nederlandse samenleving. De identiteit van El Habib bestaat uit verschillende kernbegrippen, waaronder ‘bruggen bouwen tussen thuis en samenleving’, ‘wederzijds respect voor anders zijn’, ‘samenhorigheid in diversiteit’, ‘optimale participatie voor maximale bijdrage’ en ‘actief burgerschap met behoud van de eigen identiteit’.⁸⁸ Het is van belang dat de school hierbij duidelijk aangeeft dat het actief burgerschap van belang is, maar tegelijkertijd ook de aandacht wil houden op het behouden van de eigen identiteit. De wetgeving zoals we die eerder hebben besproken geeft hier ook de ruimte voor, maar uiteindelijk moeten de leerlingen wel de ‘gemeenschappelijke kern’ tot zich nemen. Ook El Habib heeft als doelstelling ‘om de kinderen voor te bereiden op en in staat te stellen tot volwaardig functioneren in en deelnamen aan de Nederlandse samenleving, met de nadruk om dit te doen vanuit de eigen levensbeschouwelijke en culturele achtergrond’.⁸⁹ Dit is, zoals eerder geconstateerd, een sterk verwante tekst zoals deze ook in de wetgeving is opgenomen. Om de stappen te meten die worden gezet vindt er ook een jaarlijkse ‘burgerschapsmeting’ plaats waar wordt gemeten op verschillende onderdelen, waaronder sociale vaardigheden, beleefdheid en omgangsregels, overdragen van basiswaarden, overdragen van kennis van democratie, maatschappelijke- en persoonsvorming, de school als oefenplaats van de samenleving en kennis maken met andere culturen, geloven en leefwijzen. Deze burgerschapsmeting om

⁸⁷ “Islamitische Basisschool El Habib (Maastricht) | Scholen op de kaart”. Geraadpleegd 4 juni 2023. <https://scholenopdekaart.nl/basisscholen/maastricht/7464/islamitische-basisschool-el-habib/>.

⁸⁸ El Habib basisschool. “School | El Habib basisschool”. Geraadpleegd 1 mei 2023. <https://www.elhabib.nl/school>. 15-16.

⁸⁹ El Habib basisschool. “School | El Habib basisschool”. Geraadpleegd 1 mei 2023. <https://www.elhabib.nl/school>. 22.

conclusies te kunnen trekken over de mate van burgerschap ben ik nog niet eerder tegengekomen bij andere basisscholen en is daarmee naar alle waarschijnlijk vrij uniek te noemen.⁹⁰ Daarnaast is er ook een schema opgenomen in de schoolgids waarin is aangegeven welke jaarlijkse activiteiten er plaatsvinden om het actief burgerschap en sociale integratie te bevorderen. Er worden bijvoorbeeld wandelingen georganiseerd en een bakker, musea, dierenambulance en de dierentuin worden bezocht. Ook is er in het schema opgenomen welke activiteiten bij de verschillende categorieën horen zoals die eerder zijn genoemd. Er wordt bijvoorbeeld bij de categorie ‘overdragen van kennis van democratie’ een project rond verkiezingstijd georganiseerd en er is jaarlijks aandacht rondom Prinsjesdag voor de landelijke politiek en democratie.⁹¹ Al met al is het indrukwekkend om te zien hoe uitgebreid de school de activiteiten heeft beschreven die zij voor de onder- en bovenbouw hebben georganiseerd en hoe gestructureerd zij dit lijken te doen.

De achtste basisschool die ik bespreek is de *Yunus Emre* (Schoolgemeenschap: ISNO Yunus Emre) die ook met 362 leerlingen beschouwd kan worden als een grote basisschool.⁹² Zij hebben de inzet op de burgerschapsvorming beperkt terug laten komen in hun schoolgids. Het is bijvoorbeeld geen onderdeel van de kenmerken van de school, zoals dat bij andere scholen wel het geval is. Zij geven aan ook aangesloten te zijn bij het programma ‘De Vreedzame School’ zoals dat eerder ook is beschreven, maar bij deze school is het ingestoken vanuit het doel om pesten tegen te gaan en de sociale veiligheid te bevorderen. De sociale competenties en het democratisch burgerschap zouden bevorderd moeten worden om een gemeenschap op de school te vormen waarbij leerlingen elkaar actief aanspreken op hun verantwoordelijkheden.⁹³ Het doel om leerlingen voor te bereiden op Nederlandse samenleving en om hun rol te ‘leren’ als actief burger komt hier niet in terug. Ook als het gaat om het curriculum wordt niet duidelijk gemaakt welke activiteiten op het gebied van burgerschapsonderwijs

⁹⁰ El Habib basisschool. “School | El Habib basisschool”. Geraadpleegd 1 mei 2023. <https://www.elhabib.nl/school>. 24-25.

⁹¹ El Habib basisschool. “School | El Habib basisschool”. Geraadpleegd 1 mei 2023. <https://www.elhabib.nl/school>. 102-105.

⁹² “Yunus Emre (Den Haag) | Scholen op de kaart”. Geraadpleegd 4 juni 2023. <https://scholenopdekaart.nl/basisscholen/den-haag/25845/yunus-emre/>.

⁹³ “Ouders – BS Yunus Emre – Van Damstraat (Den Haag)”. Geraadpleegd 1 mei 2023. <https://www.yunusemrevandamstraat.nl/ouders/#schoolgids>. 15-16.

worden ondernomen en hoe het onderdeel is gemaakt van het lespakket. Het lijkt erop dat de school minder aandacht geeft aan de doelstellingen vanuit de wet om actief burgerschap te bevorderen, maar wel de school een ‘leerplaats’ wil laten zijn om kinderen in een gemeenschap elkaar aan te laten spreken. Ook als het gaat om een schoolcultuur die dit bevordert wordt hier, naast het programma van De Vreedzame School, geen aandacht aan besteed.

De negende basisschool is *Al Amana* (Schoolgemeenschap: SEIOO) met verschillende locaties in Ede.⁹⁴ Ik zal de locatie Goudenstein met 194 leerlingen nader bekijken. De schoolgids is voor de periode 2019-2023 en gaat onder andere in op hun onderwijsvisie, missie voor de school, het programma De Vreedzame School en de rol van de school bij de burgerschapsvorming. In deze schoolgids komt in tegenstelling tot de vorige duidelijk het beeld naar voren van een school die stuurt op het bevorderen van het actief burgerschap van haar leerlingen. Zij stellen onder andere in de introductie van de schoolgids: ‘Gezien het tweede besteden we veel aandacht aan het (mede) opvoeden van de leerlingen tot volwaardige en respectvolle burgers’.⁹⁵ Het opvoedcomponent wijst op een duidelijk begrip van actief en moreel burgerschap zoals ik dat eerder heb behandeld. Ook geeft de school in haar lestijdenoverzicht aan dat er per week een half uur aan burgerschapsvorming wordt besteed in de onder- en bovenbouw. Het moet wel worden gezegd dat het vak burgerschapsvorming niet bestaat, maar dit wordt gecombineerd met ‘verkeer’ en soortgelijke lesstof. De concrete doelen die de school voor haar leerlingen stelt zijn: leren om andere met respect te behandelen, het begrip democratie kennen en daarnaar kunnen handelen, actief betrokken zijn bij de samenleving en gericht zijn op de samenwerking, verschillende religies en denkbeelden kennen en leren omgaan met verschillen en kennis hebben van de geschiedenis en cultuur van Nederland.⁹⁶ De school geeft aan structureel aandacht te geven aan actief burgerschap en dit zoveel mogelijk te integreren in andere vakken, zoals geschiedenis en godsdienst. Het is opvallend dat zij aangeven dit te

⁹⁴ “Al Amana (Ede) | Scholen op de kaart”. Geraadpleegd 4 juni 2023.

<https://scholenopdekaart.nl/basisscholen/ede/7296/al-amana/>.

⁹⁵ “Schoolgids – Goudenstein”. Geraadpleegd 1 mei 2023.

<https://alamana.nl/goudenstein/schoolgids/>. 8.

⁹⁶ “Schoolgids – Goudenstein”. Geraadpleegd 1 mei 2023.

<https://alamana.nl/goudenstein/schoolgids/>. 22.

integreren in andere vakken, maar er in het overzicht een half uur per week voor hebben opgenomen.⁹⁷ Het is de vraag hoe ‘hard’ dit half uur per week zal zijn om actief burgerschap te stimuleren.

Als laatste basisschool behandel ik *Al Islaah* (Schoolgemeenschap: SIS Al Amal), die met 89 leerlingen is gevestigd in Harderwijk.⁹⁸ In de schoolgids wordt vrijwel geen verwijzing opgenomen over het burgerschapsonderwijs. Zij geven aan dat de leerlingen goed moeten worden toegerust om met zelfvertrouwen als respectvolle, volwaardige burgers actief aan deze samenleving te kunnen deelnemen. Op de website is echter een apart hoofdstuk opgenomen over ‘actief burgerschap en identiteit’. De school geeft aan dat het een school is die actief betrokken is bij het opvoeden van leerlingen tot volwaardige burgers met respect voor iedereen. Het onderwijsaanbod van de school is gericht op het overbrengen van normen en waarden en kennis over verschillende culturen en achtergronden.⁹⁹ De school ziet het als haar taak om de leerlingen te helpen zich te ontwikkelen tot actieve burgers die hun eigen identiteit behouden en zich houden aan de normen en waarden van Nederland. De school maakt ook gebruik van het programma De Vreedzame School.¹⁰⁰ Actief burgerschap en sociale veiligheid kunnen volgens Al Islaah alleen ontwikkeld worden door samenwerking met leerlingen, ouders, de directe omgeving van de school en externen, omdat iedereen samen de maatschappij vormt.¹⁰¹ Ook in dit aparte hoofdstuk wordt het niet duidelijk op welke manier de school daadwerkelijk vorm geeft aan het burgerschapsonderwijs. Zij kiezen duidelijk voor het ‘actief burgerschap’ bevorderen, maar ze maken, naast het programma De Vreedzame School, niet concreet hoe ze dit in de praktijk brengen. De school neemt duidelijk stelling tegen passiviteit en streeft maatschappelijke doelen na, maar het wordt niet duidelijk gemaakt aan de hand van welke lessen of activiteiten dit daadwerkelijk bereikt gaat worden. Tegelijkertijd geven ze aan dat de schoolcultuur doormiddel van de inspraak van ouders en

⁹⁷ “Schoolgids – Goudenstein”. Geraadpleegd 1 mei 2023.

<https://alamana.nl/goudenstein/schoolgids/>. 14.

⁹⁸ “Islamitische Basisschool Al-Islaah (Harderwijk) | Scholen op de kaart”. Geraadpleegd 4 juni 2023. <https://scholenopdekaart.nl/basisscholen/harderwijk/5269/islamitische-basisschool-al-islalah/>.

⁹⁹ Schoolgids”. Geraadpleegd 3 mei 2023. <https://www.alislaah.nl/informatie/schoolgids/>. 1-3.

¹⁰⁰ Schoolgids”. Geraadpleegd 3 mei 2023. <https://www.alislaah.nl/informatie/schoolgids/>. 10.

¹⁰¹ “Actief Burgerschap En Identiteit”. Geraadpleegd 1 mei 2023.

<https://www.alislaah.nl/organisatie/actief-burgerschap-en-identiteit/>.

leerlingen goed moet zijn en dat is een aspect dat ook terug is gekomen in de wetswijziging die we eerder hebben behandeld.

Na analyse van de schoolgidsen van scholen binnen schoolgemeenschappen kunnen we concluderen dat vrijwel alle scholen in hun schoolgids aandacht besteden aan burgerschapsonderwijs. Scholen die dit niet doen, verwijzen er indirect naar. Er zijn scholen die het burgerschapsonderwijs al uitgebreid hebben opgenomen in hun schoolgids en hebben toegelicht hoe zij hier concreet in het curriculum aandacht aan geven. Het is opvallend dat bijna alle scholen de termen 'actief burgerschap' en 'sociale integratie' gebruiken om hun burgerschapsonderwijs te beschrijven, aangezien deze begrippen ook centraal staan in de recente wetgeving. Het merendeel van de scholen stelt als doel hun leerlingen op te voeden tot volwaardige burgers die actief kunnen deelnemen aan de samenleving en bekend moeten zijn met geldende normen en waarden. Hierbij wordt niet alleen nadruk gelegd op 'actief burgerschap', maar ook op 'moreel burgerschap', waarbij de focus ligt op het gewenste gedrag van een 'goede burger' in de samenleving. Sommige scholen lijken zelfs de exacte doelstellingen en teksten van de wetgeving te hebben overgenomen in hun schoolgids. Het is opvallend dat bepaalde scholen in hun schoolgids aangeven gebonden te zijn aan de wetgeving en de controles van de Onderwijsinspectie, maar tegelijkertijd ook ruimte hebben om het burgerschapsonderwijs gedeeltelijk zelf vorm te geven. Dit kan erop wijzen dat deze scholen de spanning voelen tussen de vrijheid van onderwijs en de wensen van ouders enerzijds, en anderzijds de verplichting om burgerschapsonderwijs aan te bieden. Er is zelfs een school die aangeeft dat ouders nauw betrokken worden bij de discussie over waarden en normen met betrekking tot actief burgerschap. Op deze manier probeert het schoolbestuur ouders medeverantwoordelijk te maken voor de lessen in burgerschapsvorming. Het betrekken van leerlingen, ouders, docenten en het schoolbestuur bij het creëren van verantwoordelijkheid komt in veel verschillende schoolgidsen naar voren. Het programma 'De Vreedzame School', zoals eerder beschreven, wordt op verschillende scholen genoemd en wordt gezien als een belangrijke invulling van burgerschapsonderwijs. Op deze manier proberen scholen invulling te geven aan de wetgeving met betrekking tot de 'schoolcultuur'. Volgens de wetgever maakt de schoolcultuur deel uit van de gemeenschappelijke kern, waarbij iedereen die betrokken is bij het onderwijs op de

scholen gewenste sociale omgangsvormen uitdraagt en daarmee een voorbeeldrol vervult voor de leerlingen, die moeten functioneren in een democratische samenleving. Scholen streven ernaar dit te bereiken door leerlingen inspraak te geven en aan te moedigen dat leerlingen en docenten elkaar aanspreken op gedrag.

Conclusie

Het recht op vrijheid van onderwijs staat onder druk. De discussie over artikel 23 van de Grondwet is de afgelopen jaren door meerdere maatschappelijke organisaties en politieke partijen aangezwengeld. Een belangrijk onderdeel van de kritiek is dat leerlingen op bepaalde scholen zouden worden onttrokken aan het maatschappelijk leven, niet worden opgeleid tot ‘fatsoenlijke burgers’ en er te weinig sturing is op het burgerschapsonderwijs dat alle leerlingen moeten krijgen. De manier waarop het bijzonder onderwijs is georganiseerd zorgt bij de kritische politieke partijen daarom voor ongemak. Is er wel voldoende sturing op het curriculum? Is de onderwijskwaliteit op het gebied van burgerschapsonderwijs voldoende gewaarborgd? Op welke manier wordt burgerschapsvorming ingebed in het primair onderwijs? Om tegemoet te komen aan deze kritiek heeft het kabinet Rutte III een wetswijziging in gang gezet. Het doel van de wetswijziging was om de wet rond burgerschapsonderwijs aan te scherpen en hiermee zou een nieuwe stap worden gezet in de controle van de staat op het onderwijsdoelen voor basisscholen. De vrijheid van onderwijs lijkt hierdoor te worden beperkt, omdat de inspectie scherper kan toetsen en handhaven op de inhoud van de gegeven lessen. Ook islamitische basisscholen zijn minder vrij om lessen naar hun eigen overtuiging en inzicht te kunnen geven. Het is interessant om te bekijken op welke manier zij deze opdracht vanuit de Rijksoverheid een plek hebben gegeven in hun plannen voor het onderwijs. Om hier meer over te weten te komen is de volgende onderzoeksvraag opgesteld:

Op welke wijze heeft het wetsvoorstel ‘aanscherping burgerschapsopdracht onderwijs’ (2019) invloed gehad op het burgerschapsonderwijs op islamitische basisscholen?

Om dit te onderzoeken heb ik ook verschillende deelvragen opgesteld:

1. Welke vigerende debatten spelen rond ‘burgerschap’?
2. Welke vigerende debatten spelen rond ‘burgerschapsonderwijs’?
3. Welke ontwikkeling heeft het islamitisch onderwijs de afgelopen decennia in Nederland doorgemaakt?
4. Op welke manier is de wetswijziging over het burgerschapsonderwijs in 2020 vormgegeven?

5. Op welke manier is de identiteit van de verschillende islamitische schoolgemeenschappen vormgegeven?
6. Op welke manier heeft het burgerschapsonderwijs in het islamitisch onderwijs in de schoolgidsen na de wetswijziging een plek gekregen?

Om een antwoord te kunnen geven op de hoofd- en deelvragen heb ik onder andere kwalitatief en in het bijzonder beschrijvend onderzoek gedaan naar de beleidsdocumenten die rond de wetswijziging over het burgerschapsonderwijs zijn opgesteld. Ook heb ik de discussie in de Tweede Kamer geanalyseerd en heb ik bekeken welke moties en amendementen zijn ingediend bij het wetsvoorstel. Op die wijze kan er worden bekeken waar bij het landelijke politieke besluitvormingsproces de nadruk op wordt gelegd door politieke partijen. Vervolgens heb ik een analyse gemaakt van tien schoolgemeenschappen en hun identiteitsverklaring om te bekijken vanuit welke visie de islamitische basisscholen in Nederland opereren en of zij eventueel ook burgerschapsonderwijs hierbij betrekken. Vervolgens heb ik op uitgebreide wijze de schoolgidsen van tien islamitische bestudeerd om ze te toetsen op de kaders die in het theoretisch kader naar voren zijn gekomen. In dit hoofdstuk zal ik daar de conclusies van presenteren.

Om de eerste twee deelvragen van een antwoord te kunnen voorzien heb ik in mijn theoretisch kader aangegeven dat mijn analyse van de schoolgidsen en de wetswijziging zich eerst zal focussen op de drie opvattingen met betrekking tot burgerschapsonderwijs. Ik heb geconstateerd dat de eerste stroming positief is over centraal georganiseerd burgerschapsonderwijs en richt zich op het bevorderen van sociale cohesie, het versterken van integratie en het tegengaan van individualisering. Volgens de tweede opvatting is burgerschapsonderwijs nodig, maar mag het niet als ‘indoctrinatiemiddel’ worden gebruikt. Er zou geen nationale definitie van burgerschap moeten zijn. De derde opvatting staat tegenover de eerdere opvattingen over burgerschapsonderwijs. Deze stroming is tegen centraal georganiseerd burgerschapsonderwijs omdat het een niet-bestaand probleem zou proberen op te lossen. Deze stromingen helpen om duidelijkheid te verschaffen over hoe een school denkt over burgerschapsonderwijs en het analyseren van de schoolgidsen. Daarnaast heb ik geconstateerd in mijn theoretisch kader dat er meer een beroep gedaan op de zelfredzaamheid van burgers in de zogenoemde ‘participatiemaatschappij’. Het ‘burgerschap’ wordt tegenwoordig ook gekoppeld

aan 'actief burgerschap', de nationale cultuur en normen en waarden. Er vindt een verschuiving plaats van het formele burgerschap, naar een zogenaamd moreel burgerschap. Het actieve burgerschap zoals eerder gedefinieerd maakt hier een belangrijk onderdeel van uit. In mijn analyse zal ik hier ook oog voor houden en de schoolgidsen beoordelen in hoeverre zij hier rekening mee houden.

Om te begrijpen vanuit welke positie de islamitische basisscholen komen bij het opstellen van beleid rond burgerschapsonderwijs is het van belang om de geschiedenis van het islamitisch onderwijs in Nederland nader te bekijken. Dit heb ik gedaan om de derde deelvraag te kunnen beantwoorden. Uit de beschikbare literatuur bleek dat er vier periodes zijn te onderscheiden op het gebied van islamitische onderwijs in Nederland. De periodes 1960-1980, 1980-1990, 1990-2000 en vanaf de jaren 2000 worden in de literatuur aangehaald als onderscheidend. Allereerst in de periode 1960-1980 waarin gastarbeiders uit bepaalde landen naar Nederland werden gehaald voor een verblijf om tijdelijk te kunnen werken. Destijds was de bestuursmatige keuze erop gericht om de gastarbeiders uiteindelijk ook weer terug te laten keren. In de tweede periode werd in 1980-1990 duidelijk dat het verblijf in de meeste gevallen niet tijdelijk was vanwege het groeiende aantal gezinsmigraties. Het beleid in deze periode was erop gericht dat gastarbeiders zich binnen de gemeenschap moesten ontwikkelen, maar in het bijzonder de eigen gemeenschap. Deze houding is een afgeleide van de eerdere lijn bij de verzuiling, waarbij werd gesproken over 'sovereiniteit in eigen kring'. De eerste religieuze scholen werden opgericht aan het einde van de jaren '80. Als derde periode ontstond er in 1990-2000 in de samenleving en politieke arena toenemende weerstand tegen migranten die zich hier permanent zouden vestigen. De roep werd steeds harder om migranten de plicht te geven om zichzelf te integreren in de gehele samenleving of zelfs te kiezen voor assimilatie. Het aantal religieuze scholen groeide explosief vanuit lokale initiatieven in het begin van de jaren '90 en stabiliseerde daarna. Als laatste periode, vanaf de jaren 2000, verhardde het maatschappelijke en politieke debat over religie en in het bijzonder de islam. Deze verharding kwam grotendeels door de Fortuynrevolte, 9/11 en de oorlog in Irak. De Binnenlandse Veiligheidsdienst publiceerde daarom in 2002 een rapport over het islamitisch primair onderwijs in Nederland en beantwoordde de vraag in hoeverre zij zich verhoudt tot de 'Nederlandse

kernwaarden'. Zij gaven in het rapport aan dat het onderwijs geen belemmering zou vormen voor de Nederlandse democratie. De BVD stelde echter wel, zoals eerder ook de Onderwijsinspectie deed, dat er kritisch moest worden gekeken naar een kleiner deel van de scholen en dit zou later in andere rapporten van de Onderwijsinspectie (2003 en 2008) terugkomen, waarbij werd aangegeven dat de besturen van de scholen kwetsbaar zijn en de pedagogische kwaliteit van het vak godsdienst onvoldoende zou zijn op een aantal scholen. De conclusie uit het hoofdstuk over de ontwikkeling van islamitische scholen is dat zij een moeizame start hebben gekend en de afgelopen decennia diverse malen onder een vergrootglas hebben gelegen. Dit heeft ook tot gevolg gehad dat de islamitische basisscholen zich beter zijn gaan organiseren, maar ook dat het niet volgen van de geldende wet- en regelgeving een extra risico met zich mee kan brengen omdat zij vaker onderdeel zijn van het maatschappelijk en politiek debat.

Voordat ik over ga tot het trekken van conclusies over de schoolgidsen presenteer ik hier ook de hoofdpunten van de wetswijziging die ik voor deelvraag vier heb beantwoord. Ik heb geconcludeerd dat het van belang is om te weten binnen welke wettelijke context de islamitische basisscholen zich bevinden. De wetswijziging heeft als doel om burgerschapsonderwijs op scholen te bevorderen. De regering erkent dat de niet-onderhandelbare basiswaarden van de democratische rechtsstaat, rechten en vrijheden uit de Grondwet en mensenrechtenverdragen de ankerpunten van de samenleving zijn en dat scholen een belangrijke rol spelen in het bijbrengen van deze waarden aan leerlingen. Om deze doelstellingen te bereiken, zal het wetsvoorstel een gemeenschappelijke kern van de burgerschapsopdracht wettelijk vastleggen. Deze kern bestaat uit 'het ontwikkelen van respect voor en kennis van de basiswaarden van de democratische rechtsstaat en de mensenrechten, evenals het bijbrengen van sociale en maatschappelijke competenties die leerlingen in staat stellen om deel uit te maken van en bij te dragen aan de samenleving'. Het nieuwe wetsvoorstel zorgt er voor dat burgerschapsonderwijs niet langer "mede gericht" is op het bevorderen van burgerschap, maar verplicht wordt gesteld. Scholen zullen een visie moeten ontwikkelen over het burgerschapsonderwijs en hoe dit zich zal ontwikkelen. Dit zal worden opgenomen in het onderwijsprogramma om zo een samenhangend verhaal en programma te bieden aan de leerlingen. De gemeenschappelijke kern zal

bestaan uit drie belangrijke elementen: kennis van en respect voor de democratie en de rechtsstaat (1), ontwikkeling van sociale en maatschappelijke competenties (2), en het bevorderen van burgerschap als integraal onderdeel van de schoolcultuur (3). Dit zal ervoor zorgen dat leerlingen niet alleen begrijpen hoe onze samenleving werkt, maar ook hoe ze actief kunnen bijdragen aan een constructieve en vreedzame samenleving. De bespreking van de wetwijziging heeft duidelijk gemaakt dat de basisscholen verplicht zijn om aan de hand van de nieuwe doelen die zijn gesteld in de wet te kiezen voor de eerste stroming, zoals die eerder is genoemd. Het aanbieden van burgerschapsonderwijs is geen vrijblijvendheid en ook de doelen die daar voor kunnen worden gekozen zijn strak vastgelegd in de wet. De gemeenschappelijke kern geformuleerd in de wetwijziging biedt extra handvaten om de schoolgidsen op te beoordelen.

Om een duidelijk beeld te krijgen van het overgrote deel van de islamitische basisscholen in Nederland is er besloten om eerst de identiteitsverklaringen van de verschillende scholengemeenschappen te bestuderen. In dit hoofdstuk heb ik een antwoord gegeven op de vijfde deelvraag. De conclusie die ik trek is dat de schoolgemeenschappen zeer uiteenlopende identiteitsverklaringen hebben opgesteld. Het overgrote deel van de scholen geeft duidelijk aan dat het islamitische geloof de basis vormt van de identiteit, maar er wordt verschillend aangegeven hoe dit concreet wordt ingevuld. Er zijn scholen die zich zichtbaar beroepen op de profeet Mohammed, de Soenna en Koran. Ook maken zij duidelijk hoe dit wordt verweven in het curriculum en waarom het van belang is hier extra aandacht aan te besteden. Er wordt verwezen naar het vak godsdienst, de gebedslessen die worden aangeboden en het aanbieden van islamitische activiteiten. Daarnaast zijn er ook scholen die zich meer focussen op het wereldburgerschap, tolerantie en het voorbereiden van leerlingen op de multiculturele samenleving. Wereldburgerschap staat vaak centraal in hun onderwijs, waarbij kinderen worden aangemoedigd om hun eigen levenswijze en identiteit te ontdekken en te omarmen. De identiteitsverklaringen van de schoolgemeenschappen laten zien dat er ook tussen de islamitische schoolgemeenschappen grote verschillen zijn welke uitgangspunten zij hanteren voor hun identiteitsvorming. Het is van belang om hier kennis van te hebben voor het behandelen van de schoolgidsen en hoe er tegen het burgerschapsonderwijs wordt aangekeken.

Als we voor de laatste deelvraag de schoolgidsen analyseren van scholen die onderdeel uitmaken van de schoolgemeenschappen kome ik tot de conclusie dat vrijwel alle scholen aandacht geven aan het burgerschapsonderwijs in hun schoolgids. Scholen die dit niet doen verwijzen hier indirect naar. Het is bijzonder te noemen dat vrijwel alle scholen de begrippen ‘actief burgerschap’ en een aantal ‘sociale integratie’ gebruiken om hun onderwijsaanbod op het gebied van burgerschap te duiden omdat deze begrippen ook centraal staan in de vernieuwde wetgeving. Het overgrote deel van de scholen geeft aan hun leerlingen op te willen voeden tot burgers die volwaardig mee kunnen doen in de samenleving en hierbij de geldende normen en waarden ook moeten kennen. Er wordt daarmee niet alleen gewezen op het ‘actief burgerschap’, maar ook op het ‘moreel burgerschap’ waarbij de focus ligt op hoe een ‘goed burger’ zich in de samenleving zou moeten gedragen. Een aantal scholen lijken ook de letterlijke doelstellingen en teksten uit de wetgeving te hebben overgenomen in hun schoolgids. Ik constateer dat het opvallend is dat een aantal scholen in hun schoolgids de opmerking maken dat ze gebonden zijn aan de wetgeving en de controles van de Onderwijsinspectie, maar dat ze tegelijkertijd ook de ruimte hebben om het burgerschapsonderwijs in bepaalde mate zelf in te vullen. Het kan er op duiden dat deze scholen ook de spanning voelen tussen enerzijds de vrijheid van onderwijs en de wensen van ouders en anderzijds de plicht om burgerschapsonderwijs op te nemen in het onderwijsaanbod. Er is zelfs een school die aangeeft dat als het gaat om actief burgerschap de ouders nauw worden betrokken bij de discussie over de waarden en normen. Op deze manier probeert het schoolbestuur de ouders ook medeverantwoordelijk te maken voor de lessen die rondom burgerschapsvorming worden aangeboden. Het mede verantwoordelijk maken van de leerlingen, ouders, docenten en het schoolbestuur komt in veel verschillende schoolgidsen terug. Het programma ‘De Vreedzame School’, zoals toegelicht in het vorige hoofdstuk, komt op diverse scholen voorbij en wordt gezien als een belangrijke invulling van het burgerschapsonderwijs. Op deze wijze proberen de scholen invulling te geven aan de wetgeving op het gebied van de ‘schoolcultuur’. De schoolcultuur maakt volgens de wetgever onderdeel van de gemeenschappelijke kern waarbij iedereen die op de scholen betrokken is bij het onderwijs ook de wenselijke sociale omgangsvormen uitdraagt en daarmee een voorbeeldrol voor de leerlingen zijn als zij moeten functioneren in een democratische samenleving. Scholen proberen dit te

bewerkstelligen door de inspraak van leerlingen mogelijk te maken en te bevorderen dat leerlingen en docenten elkaar aanspreken op gedrag.

De concreetheid van de acties op het gebied van burgerschapsonderwijs verschillen sterk tussen de verschillende scholen. Er zijn een aantal scholen die alleen aangeven dat ze er aandacht aan besteden en als doelstelling hebben dat leerlingen moeten worden voorbereid op een leven in de maatschappij. Daarnaast zijn er ook scholen die een uitgebreid lesprogramma hebben opgenomen in hun schoolgids, waarbij is aangegeven hoeveel uur per week er wordt besteed aan burgerschapsvorming, welke activiteiten worden ondernomen, welke doelstellingen (naast de wettelijke verplichting) worden nagestreefd en welke educatieve programma's hier aan ten grondslag liggen. Ook als we de schoolgidsen bekijken zien we dat, gelet op de eerder benoemde opvattingen over het burgerschapsonderwijs, de meeste basisscholen de insteek hebben gekozen dat het burgerschapsonderwijs bedoeld is om de sociale cohesie te verbeteren, de integratie te versterken en de individualisering tegen te gaan en dat hier een leidende rol van de school nodig is. Tegelijkertijd geven de scholen veelvuldig aan dat dit moet gebeuren van een islamitische grondslag en dit de basis vormt voor het onderwijsaanbod. Deze scholen zien hun islamitische identiteit en het burgerschapsonderwijs elkaar niet bijten, maar juist versterken. De islamitische theologie lijkt dan ook in de schoolgidsen een beperkte rol te spelen, maar komt wel bij een aantal schoolgemeenschappen nadrukkelijk terug als er wordt gesproken over de identiteit van de scholen. Een ander opvallend punt dat een van de scholen naar voren brengt is het bevorderen van het wereldburgerschap. Zij interpreteren het burgerschapsonderwijs op een wijze dat het moet dienen om leerlingen voor te bereiden op het wereldburgerschap. In de andere schoolgidsen richtte het burgerschap zich voornamelijk op de lokale of nationale gemeenschap en ging het om participatie in de directe leefomgeving, maar bij een school introduceert hier ook het wereldburgerschap. Dit komt niet bij andere scholen terug, maar het is een interessante invalshoek om de burgerschapsvorming te benaderen omdat er op deze wijze mogelijk ook meer aandacht kan zijn voor de transnationaliteit van de islam en de islamitische identiteit.

Al met al biedt mijn onderzoek een beeld van de schoolgidsen van islamitische basisscholen en in hoeverre zij het burgerschapsonderwijs daarin een

plek hebben gegeven. De wetswijziging van 2019 op het gebied van burgerschapsonderwijs heeft gevolgen gehad voor het burgerschapsonderwijs dat wordt aangeboden op islamitische basisscholen en de manier waarop dit is verwoord in de schoolgidsen. Mijn onderzoek geeft door het bespreken van tien scholen een overzicht van de ontwikkelingen en de trends die zichtbaar zijn in het islamitische basisonderwijs op het gebied van burgerschap. Het blijft echter een theoretische verkenning omdat het onduidelijk is in hoeverre de islamitische basisscholen de doelen op het gebied van burgerschapsonderwijs ook daadwerkelijk in de praktijk brengen. Ook de rapporten van de Onderwijsinspectie geven hier, door haar vrij algemene rapportage, weinig informatie over. Een aanvullend onderzoek zou kunnen zijn om hier meer veldonderzoek voor te doen en daadwerkelijk een periode mee te lopen op islamitische basisscholen om de praktijk te kunnen toetsen. Op deze manier kan er worden geanalyseerd of scholen de theorie van de schoolgidsen en de uitgesproken uitgangspunten met betrekking tot het burgerschapsonderwijs ook in de praktijk brengen.

Bibliografie

- “Islamitisch onderwijs kan integratie juist bevorderen”, 2 augustus 2019. Geraadpleegd 5 maart 2023. <https://www.trouw.nl/onderwijs/islamitisch-onderwijs-kan-integratie-juist-bevorderen~be8d5f44/#:~:text=Sterker%20nog%3A%20islamitisch%20onderwijs%20kan,kunnen%20botsen%20met%20Nederlandse%20waarden.>
- “Actief Burgerschap En Identiteit”. Geraadpleegd 1 mei 2023. <https://www.alislaah.nl/organisatie/actief-burgerschap-en-identiteit/>.
- “Al Amana (Ede) | Scholen op de kaart”. Geraadpleegd 4 juni 2023. <https://scholenopdekaart.nl/basisscholen/ede/7296/al-amana/>.
- “Al Andalous (Venlo) | Scholen op de kaart”. Geraadpleegd 4 juni 2023. <https://scholenopdekaart.nl/basisscholen/venlo/23196/al-andalous/>.
- “Al Ummah (Enschede) | Scholen op de kaart”. Geraadpleegd 4 juni 2023. <https://scholenopdekaart.nl/basisscholen/enschede/5020/al-ummah/>.
- “Als het aan Asscher ligt, gaat dat ‘heilige artikel 23’ op de schop: ‘Homoseksualiteit afwijzen is niet meer van deze tijd’”, 23 november 2020. Geraadpleegd 5 maart 2023. <https://www.trouw.nl/onderwijs/als-het-aan-asscher-ligt-gaat-dat-heilige-artikel-23-op-de-schop-homoseksualiteit-afwijzen-is-niet-meer-van-deze-tijd~b18a4de1/>.
- “Artikel 23 bedreigt onze open, vrije samenleving”, 16 september 2022. Geraadpleegd 5 maart 2023. <https://www.trouw.nl/opinie/artikel-23-bedreigt-onze-open-vrije-samenleving~b37782ae/>.
- “Besluit van 23 Juni 2021, Houdende Vaststelling van Het Tijdstip van Inwerkingtreding van de Wet van 23 Juni 2021, Tot Wijziging van Een Aantal Onderwijswetten in Verband Met Verduidelijking van de Burgerschapsopdracht Aan Scholen in Het Funderend Onderwijs (Stb. 2021, 320)”, 2 juli 2021. Geraadpleegd 1 mei 2023. <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/stb-2021-321.html>.
- “Burgerschapsonderwijs op basisscholen moet verder ontwikkeld worden”. Nieuwsbericht | Inspectie van het onderwijs, 30 september 2022. <https://www.onderwijsinspectie.nl/actueel/nieuws/2022/03/09/burgerschapsonderwijs-op-basisscholen-moet-verder-ontwikkeld-wordsen>.
- “Burgerschapsonderwijs op basisscholen moet verder ontwikkeld worden”. Nieuwsbericht | Inspectie van het onderwijs, 30 september 2022. <https://www.onderwijsinspectie.nl/actueel/nieuws/2022/03/09/burgerschapsonderwijs-op-basisscholen-moet-verder-ontwikkeld-wordsen>.
- “Cornelius Haga Lyceum Leek Op de Goede Weg, Maar de Zorgen Zijn Terug”, 12 oktober 2021. Geraadpleegd 5 maart 2023.

<https://www.trouw.nl/onderwijs/cornelius-haga-lyceum-leek-op-de-goede-weg-maar-de-zorgen-zijn-terug~ba259676/>.

“D66 wil ‘evolutie’ van artikel 23 om lhbt-scholieren te beschermen, ChristenUnie wil er niets van weten”, 30 september 2021. Geraadpleegd 5 maart 2023. <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/d66-wil-evolutie-van-artikel-23-om-lhbt-scholieren-te-beschermen-christenunie-wil-er-niets-van-weten~bdbb9752/>.

“Drie nieuwe basisscholen in Amsterdam, streep door plan voor islamitische middelbare scholen”, 31 mei 2022. Geraadpleegd 5 maart 2023. <https://www.parool.nl/amsterdam/drie-nieuwe-basisscholen-in-amsterdam-streep-door-plan-voor-islamitische-middelbare-scholen~b95c1c54/>.

“Identiteit – Al Amana”. Geraadpleegd 2 mei 2023. <https://alamana.nl/identiteit/>.
“Islamitische Basisschool Al Qalam (Gouda) | Scholen op de kaart”.
Geraadpleegd 4 juni 2023.
<https://scholenopdekaart.nl/basisscholen/gouda/8912/islamitische-basisschool-al-qalam/>.

“Islamitische Basisschool Al Yaqoet (de Robijn) (Amsterdam) | Scholen op de kaart”. Geraadpleegd 4 juni 2023.
<https://scholenopdekaart.nl/basisscholen/amsterdam/22811/islamitische-basisschool-al-yaqoet-de-robijn/>.
“Islamitische Basisschool Al-Ghazali (Rotterdam) | Scholen op de kaart”.
Geraadpleegd 4 juni 2023.
<https://scholenopdekaart.nl/basisscholen/rotterdam/4976/islamitische-basisschool-al-ghazali/>.

“Islamitische Basisschool Al-Islaah (Harderwijk) | Scholen op de kaart”.
Geraadpleegd 4 juni 2023.
<https://scholenopdekaart.nl/basisscholen/harderwijk/5269/islamitische-basisschool-al-isolaah/>.

“Islamitische Basisschool El Habib (Maastricht) | Scholen op de kaart”.
Geraadpleegd 4 juni 2023.
<https://scholenopdekaart.nl/basisscholen/maastricht/7464/islamitische-basisschool-el-habib/>.

“Islamitische Basisschool Er Riseleh (Leiden) | Scholen op de kaart”.
Geraadpleegd 4 juni 2023.
<https://scholenopdekaart.nl/basisscholen/leiden/26283/islamitische-basisschool-er-riseleh/>.

“Islamitische scholen dragen bij aan integratie”. *Tijdschrift voor religie, recht en beleid* 10, nr. 1 (1 mei 2019): 26–36.
<https://doi.org/10.5553/tvrrb/187977842019010001003>.

“Memorie van Toelichting”, 28 november 2019. Geraadpleegd 27 april 2023.
<https://www.tweedekamer.nl/kamerstukken/wetsvoorstellen/detail?id=2019Z23710&dossier=35352#activity-2019A05306>.

- “Ouders – BS Yunus Emre – Van Damstraat (Den Haag)”. Geraadpleegd 1 mei 2023. <https://www.yunusemrevandamstraat.nl/ouders/#schoolgids>.
- “Regeerakkoord ‘Vertrouwen in de Toekomst’”, 10 oktober 2017. Geraadpleegd 1 mei 2023. <https://www.kabinetsformatie2021.nl/documenten/publicaties/2017/10/10/regeerakkoord-vertrouwen-in-de-toekomst>.
- “Schoolgids – Er Riseleh”, Geraadpleegd 2 mei 2023. <https://ibserriseleh.nl/schoolgids/>.
- “Schoolgids – Goudenstein”. Geraadpleegd 1 mei 2023. <https://alamana.nl/goudenstein/schoolgids/>.
- “Schoolgids Al Yaqoet”. Geraadpleegd 2 mei 2023. <https://www.ibsalyaqoet.nl/>.
- “Schoolgids”. Al Andalous. Geraadpleegd 2 mei 2023. <https://alandalous.nl/schoolgids>.
- “Schoolgids”. Al Qalam. Geraadpleegd 2 mei 2023. <https://www.al-qalam.nl/pagina/411449/Schoolgids>.
- “Schoolgids”. Geraadpleegd 3 mei 2023. <https://www.alislaah.nl/informatie/schoolgids/>.
- “SIMON - Alummah > School > Documentatie”. Geraadpleegd 2 mei 2023. <https://www.alummah.nl/School/Documentatie>.
- “Toezichtkader Actief Burgerschap En Sociale Integratie”, mei 2006. Geraadpleegd 1 mei 2023. <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/stcrt-2006-128-p13-SC75886.html>.
- “Visie op identiteit”. Geraadpleegd 3 mei 2023. <https://www.simonscholen.nl/Over-SIMON/Missie-en-visie/Visie-op-identiteit>.
- “Wet- En Regelgeving”, 14 december 2022. Geraadpleegd 1 mei 2023. <https://www.slo.nl/sectoren/so/burgerschap-so/wet-toezicht/wet-regelgeving/>.
- “Yunus Emre (Den Haag) | Scholen op de kaart”. Geraadpleegd 4 juni 2023. <https://scholenopdekaart.nl/basisscholen/den-haag/25845/yunus-emre/>.
- Al-Ghazali, Islamitische Basisschool. “Schoolgids”. Islamitische Basisschool Al-Ghazali. Geraadpleegd 2 mei 2023. <https://al-ghazali.nl/praktische-informatie/schoolgids>.

Beemsterboer, Marietje. *Islamitisch Basisonderwijs in Nederland*. Universiteit Leiden, 2018.

- “Identiteit”. Geraadpleegd 4 mei 2023.
<https://www.elamal.nl/organisatie/identiteit/>.
- De Algemene Onderwijsbond. “Basisschoolleerling weet te weinig van burgerschap”, z.d. <https://www.aob.nl/nieuws/basisschoolleerling-weet-te-weinig-van-burgerschap/>.
- De ISBO. “Scholenmonitor - deisbo.nl”. deisbo.nl, 16 maart 2020. Geraadpleegd 2 mei 2023. <https://deisbo.nl/besturen/scholenmonitor/>.
- El Habib basisschool. “School | El Habib basisschool”. Geraadpleegd 2 mei 2023.
<https://www.elhabib.nl/school>.
- El Habib basisschool. “School | El Habib basisschool”. Geraadpleegd 1 mei 2023.
<https://www.elhabib.nl/school>.
- Hilde. “Noor onderwijs - Noorscholen”. *Noor stichting islamitische scholen*, 6 maart 2023. Geraadpleegd 3 mei 2023. <https://noorscholen.nl/noor-onderwijs/>.
- Hurenkamp, Menno, en E. Tonkens. *De onbeholpen samenleving: burgerschap aan het begin van de 21e eeuw*. Amsterdam University Press, 2011.
- Kokx, Jelle. “Visies Op Burgerschapsonderwijs”. Universiteit Utrecht, januari 2019.
- Lems, Matthijs, en Semin Suvarierol. “De inhoud van ‘burgerschap’ in de inburgeringscursus en burgerschapsonderwijs”. *Beleid en Maatschappij* 39, nr. 3 (1 januari 2012): 280–96. https://repub.eur.nl/pub/38246/Metis_182701.pdf.
- Ministerie van Algemene Zaken. 2022. “Regeerakkoord 2017: ‘Vertrouwen in de toekomst’”. Publicatie | Rijksoverheid.nl. 14 september 2022. <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/publicaties/2017/10/10/regeerakkoord-2017-vertrouwen-in-de-toekomst>.
- Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. “Antwoorden op Kamervragen over het nieuwe Inspectierapport over het Cornelius Haga Lyceum”. Kamerstuk | Rijksoverheid.nl, 13 december 2022.
<https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2022/06/27/antwoorden-op-kamervragen-over-het-nieuwe-inspectierapport-over-het-cornelius-haga-lyceum>.
- Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport. “Gedeelde waarden en een weerbare democratie”. Publicatie | Sociaal en Cultureel Planbureau, 17 februari 2020.
<https://www.scp.nl/publicaties/publicaties/2016/05/03/gedeelde-waarden-en-een-weerbare-democratie>.
- Nieuwelink, H. (2020). Wanneer doet burgerschapsonderwijs er toe? Onderzoek naar rol schoolleider en bestuurder. *Basisschoolmanagement*, 34(6), 22-25.

Peschar, Jules Lambèrt. *Scholen voor burgerschap: Naar een kennisbasis voor burgerschapsonderwijs*. Maklu, 2010.

Schinkel, Willem, and Friso van Houdt. "Aspecten Van Burgerschap. Een Historische Analyse Van De Transformaties Van Het Burgerschaftsconcept in Nederland". *Beleid & Maatschappij* 36, no. 1 (January 2009): 50–58. <http://hdl.handle.net/1765/31680>.

Sipor. "Missie, visie en identiteit". SIPOR. Geraadpleegd 4 mei 2023. <https://sipor.nl/missie-visie-en-identiteit>.

Stichting Islamitische School Assidieq. "Missie | Stichting Islamitische School Assidieq", 4 april 2019. Geraadpleegd 2 mei 2023. <https://www.as-siddieq.nl/missie/>.

Tweede Kamer der Staten-Generaal. "Burgerschaftsopdracht aan scholen in het funderend onderwijs (ongecorrigeerd stenogram)", z.d. <https://www.tweedekamer.nl/kamerstukken/verslagen/detail?id=2020D45064&did=2020D45064>.

Tweede Kamer der Staten-Generaal. "Wijziging van een aantal onderwijswetten in verband met verduidelijking van de burgerschaftsopdracht aan scholen in het funderend onderwijs", 9 november 2020. <https://www.tweedekamer.nl/kamerstukken/moties/detail?id=2020Z21022&did=2020D44965>.

Tweede Kamer der Staten-Generaal. "Wijziging van een aantal onderwijswetten in verband met verduidelijking van de burgerschaftsopdracht aan scholen in het funderend onderwijs", 17 november 2020. <https://www.tweedekamer.nl/kamerstukken/amendementen/detail?id=2020Z16425&did=2020D35576>.

Tweede Kamer der Staten-Generaal. "Wijziging van een aantal onderwijswetten in verband met verduidelijking van de burgerschaftsopdracht aan scholen in het funderend onderwijs", 17 november 2020. <https://www.tweedekamer.nl/kamerstukken/amendementen/detail?id=2020Z16420&did=2020D35559>.

Tweede Kamer der Staten-Generaal. "Wijziging van een aantal onderwijswetten in verband met verduidelijking van de burgerschaftsopdracht aan scholen in het funderend onderwijs", 17 november 2020. <https://www.tweedekamer.nl/kamerstukken/wetsvoorstellen/detail?id=2019Z23710&dossier=35352#activity-2019A05306>.

Tweede Kamer der Staten-Generaal. "Zoeken", 26 juni 2012. https://www.tweedekamer.nl/zoeken?cfg=tksearch&fld_prl_kamerstuk=Kamervragen&qry=burgerschaft%20onderwijs&fld_tk_categorie=Kamerstukken&sta=1&fld_prl_soort=Schriftelijke%20vragen.

- Tweede Kamer der Staten-Generaal. “Zoeken”, 7 september 2017.
https://www.tweedekamer.nl/zoeken?cfg=tksearch&fld_prl_kamerstuk=Kamervragen&qry=islamitische%20scholen&fld_tk_categorie=Kamerstukken&sta=1&fld_prl_soort=Schriftelijke%20vragen.
- Tweede Kamer der Staten-Generaal. “Zoeken”, z.d.
https://www.tweedekamer.nl/zoeken?cfg=tksearch&fld_prl_kamerstuk=Kamervragen&qry=burgerschapsonderwijs&fld_tk_categorie=Kamerstukken&sta=1&fld_prl_soort=Schriftelijke%20vragen.
- Van De Wijdeven, T.M.F., L.J. De Graaf, en Frank Hendriks. “Actief Burgerschap: Lijnen in de Literatuur”. *BZK*, 1 januari 2013, 1–65.
https://pure.uvt.nl/ws/files/8082242/Actief_burgerschap_Lijnen_in_de_literatuur_TSPB_mei_2013_definitief.pdf.
- Van Den Boogaard, Tessa. “Schoolgids”. *Ouders & Onderwijs* (blog), 12 augustus 2021. Geraadpleegd 2 mei 2023.
<https://oudersenonderwijs.nl/kennisbank/school-organisatie/algemene-informatie-over-de-school/schoolgids/>.
- Venlo, Al Andalous. “Identiteit”. Al Andalous. Geraadpleegd 4 mei 2023.
<https://alandalous.nl/identiteit>.
- Yunus Emre. “Onze Identiteit - Yunus Emre”, 10 juli 2022. Geraadpleegd 2 mei 2023. <https://www.bsyunusemre.nl/identiteitsbeleid/>.

